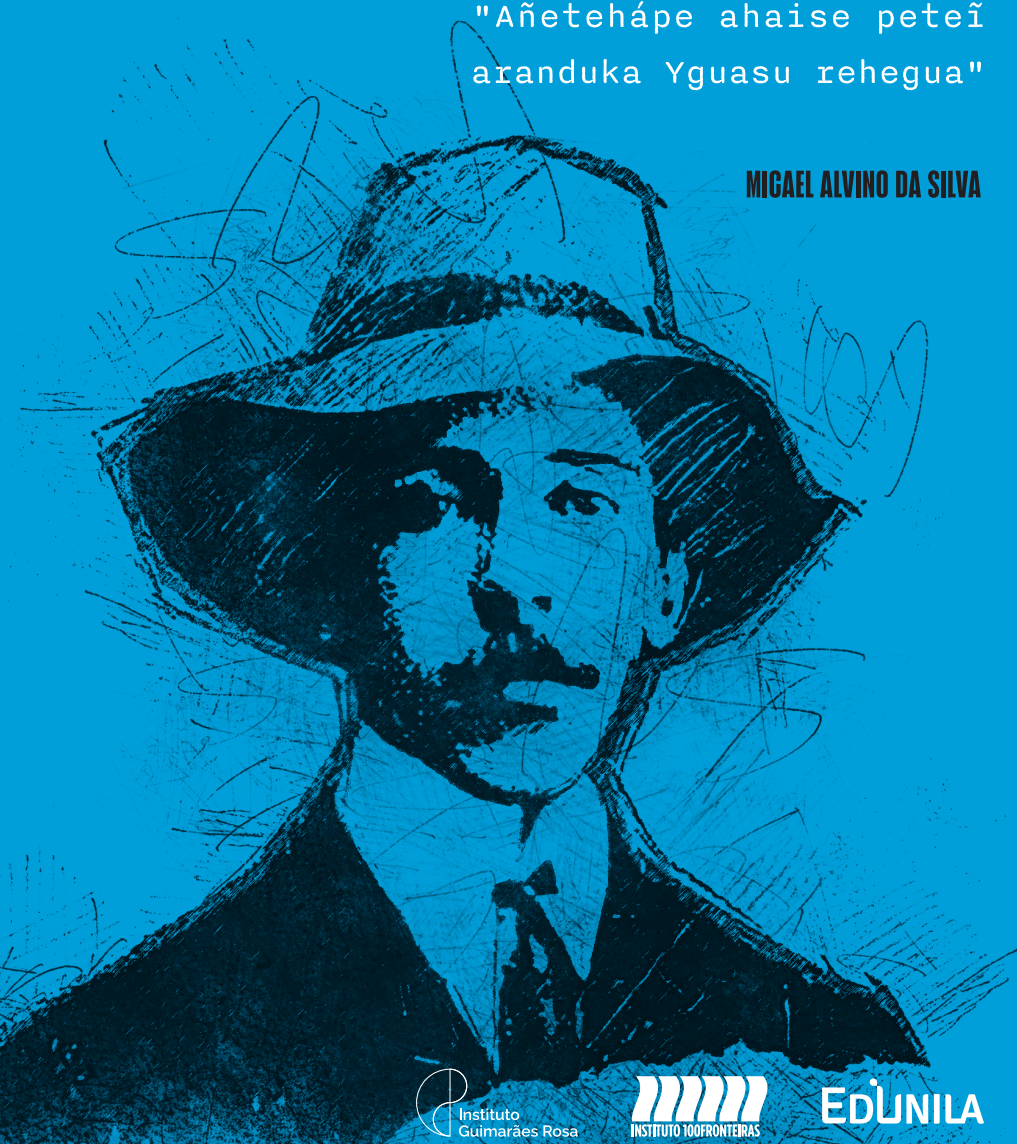

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

"Añetehápe ahaise peteĩ
aranduka Yguasú rehegua"

MICAEL ALVINO DA SILVA

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

"Añetehápe ahaise peteĩ
aranduka Yguasu rehegua"

MICHAEL ALVINO DA SILVA

FOZ DE IGUAZÚ, PARANÁ, BRAZIL

Ko aranduka oñemysãi haña oipytyvõ Instituto Guimarães Rosa ha Brasil Consulado General Ciudad del Este-pegua. Oje'edita ojeporukuévo tipografía Iporãvéva, Seriguela-Bold e Nitti Typewriter. Odiseña, ombo'ape ha omomakéta Bruno Almeida; omoguarani, Mauro Lugo.

Ojekatalogaháicha ko Oñemysäiva (CIP)

S586s Santos Dumont Yguasúpe: “añetehápe ahaise peteĩ aranduka Yguasú rehegua” / Micael Alvino da Silva. Foz do Iguazú: EDUNILA. Asunción: Arandurã, 2025.
136 p. : il.

ISBN: 978-65-86342-65-9

1. Alberto Santos Dumont (1873-1932). 2. Tembiasakue. 3. Yguasupegua Ysaingo. 4. Mbohapy Tetãremebe'y (Brasil – Argentina – Paraguái). I. Silva, Micael Alvino da. II. Título.

CDU 929

Ficha Catalográfica Leonel Gandi dos Santos remimoheñoimbyre CRB11/753

Opaitéchagua derécho ojehecha ha oñeñongatupyre Léi Papy 9.610 rupive, 19 jasykõi 1998-pe. Ndaikatúi mba'eveichavéro oñemboheta, taha'e michĩmimi téra tuichaháicha, oñemoneĩ'yre'y hekopete, ojehaikuévo editorial-pe. Kóvaniko opyta EDUNILA - Editorial Universitaria mba'éramo.

EDITORIAL ASOCIADA A LA

EDUNILA

Editora da
Universidade Federal da
Integração Latino-Americana

EDUNILA – Editora Universitária

Campus Integração – Av. Tancredo Neves, 3147 – Porto Belo
Foz do Iguaçu – PR – Brasil | Código Postal: 85867-970
editora@unila.edu.br | <https://portal.unila.edu.br/editora>

COEDICCIÓN

ARANDURÃ EDITORIAL

Tte. Fariña 1028, Asunción – Paraguay
arandura@hotmail.com | <https://arandura.com>

UNIVERSIDAD FEDERAL DE LA INTEGRACIÓN LATINOAMERICANA

Diana Araújo Pereira *Rectora*
Rodne de Oliveira Lima *Vicerrector*

EDUNILA – EDITORIAL UNIVERSITARIA

Julio da Silveira Moreira *Coordinador de EDUNILA*
Leonel Gandi dos Santos *Vicecoordinador de EDUNILA y Bibliotecario documentalista*
Andréia Moassab *Miembro de la Coordinación Ejecutiva*
Ailda Santos dos Prazeres *Asistente en administración*
Claudinéia Pires *Asistente en administración*
Francieli Padilha Bras Costa *Diseñadora gráfica*
Ricardo Fernando da Silva Ramos *Asistente en administración*

EDITORIAL SĂMBYHYHA

Julio da Silveira Moreira *Presidente*
Leonel Gandi dos Santos *Vicepresidente*
Débora Viletti Zuck *Representante de los técnicos administrativos en educación de UNILA*
Raulandis Magdariaga Perez *Representante de los estudiantes de pregrado de UNILA*
Janice Scheila Kieling *Representante de los estudiantes de posgrado de UNILA*
Selma Passos Cardoso *Representante del Instituto Latinoamericano de Tecnología, Infraestructura y Territorio (ILATIT – UNILA)*
Diego Chozas Ruiz-Belloso *Representante del Instituto Latinoamericano de Arte, Cultura e Historia (ILAAACH – UNILA)*
Luiz Roberto Ribeiro Faria Junior *Representante del Instituto Latinoamericano de Ciencias de la Vida y de la Naturaleza (ILACVN – UNILA)*
Ramon Blanco de Freitas *Representante del Instituto Latinoamericano de Economía, Sociedad y Política (ILAESp – UNILA)*
Avacir Gomes dos Santos Silva *Representante externa – Profesora Asociada en el Curso de Pedagogía de la Universidad Federal de Rondônia (UNIR)*
Edilma de Jesus Desidério *Representante externa – Profesora voluntaria en el Campus de Sertão de la Universidad Federal de Alagoas (UFAL)*
Lilibeth Zambrano *Representante externa – Coordinadora del Intituto de Pesquisa Literaria “Gonzalo Picón Febres” de la Universidad de los Andes*
Ricardo Scavone Yegros *Representante externo – Miembro de la Academia Diplomática y Consular del Ministerio de Relaciones Exteriores del Paraguay*
Jorge Luiz Favaro *Docente en Extensión y Desarrollo Rural en la UNICENTRO*

EDITORIAL ATY

Bruno Almeida (Buguno) *Proyecto gráfico, tapa, ilustraciones y diagramación*
Andreia Moassab y Julio da Silveira Moreira *Preparación de texto*
Leonel Gandi dos Santos *Normalización bibliográfica*
Mauro Javier Lugo Verón *Traductor de Lengua Guaraní*
Mauro Javier Lugo Verón *Revisión de texto de lengua Guaraní*

BRASIL-PEGUA CONSULADO GENERAL

Ivanise de Melo Maciel *Cónsul General*
Cassiano Bühler da Silva *Cónsul Adjunto*
Liz Valeria Aquino Vera *Asistente Ejecutiva*

ARANDURÁ EDITORIAL MOTENONDEHARA

Cayetano Quattrocchi *Director*

INSTITUTO 100FRONTEIRAS MOTENONDEHARAKUÉRA

Denys Alex Fretes Grellmann *Presidente*
Lilian Lourdes Fretes Garcia Grellmann *Vicepresidenta*
Carlos Alberto Grellmann *Director Ejecutivo*
Fernanda Fioravanti *Vicedirectora Técnica*

Neusa Miguens
Patrícia Gallas Buche Santiago
José Cláudio Rorato Filho *Administración Sãmbyhyha*
Luiz Labre
Resemari Policeno

Anderson Luiz Gasparin
Jaderson Antonio Gruber Jr *Fiscal Sãmbyhyha*
Cristiane Aparecida de Oliveira Hammerschmidt
Matheus Oro

SANTOS DUMONT REMBIAPO REHEGUA ATY

Denys Grellmann *Coordinador general*
Carlos Alberto Grellmann *Consultor*

TA'ĀNGAKUÉRA RYSÝI

Ta'ānga 1 (togue 17) – La Baladeuse, o N-9, tembiporuveve oguerahakuaáva peteĩ tapichápe añónte ha oku'ekuaáva tenda michímíva rupi. Temiporuveve oguejy i-departamento renondépe, tape Champs-Élysées 114, París-pe (23 jaspoteĩme), oveve ypyva'ekue pyharépe (24 jaspoteĩramo), ogueraha peteĩ mitã (26 jaspoteĩramo), opilotava'ekue Aida d'Acosta, ha'eraëvetépako ko arapy'pe kuña upe mba'eguasute apohare (29 jaspoteĩramo) ha ombohosa revista Francia tropa-kuérape (14 jaspokõiramo).

Ta'ānga 2 (togue 37) – Yguasupégua Ysaingo.

Ta'ānga 3 (togue 45) – 14bis oveve 220 metro, ogana Francia-pegua Aeroclub jopói ha upéichape Federación Aeronáutica Internacional (FAI), temimoĩmby oñemoheñoiva'ekue 14 jasyporundy 1905-pe ohechakuaa ichupe oĩha récord mundial ñepyrũmby ryepýpe.

Ta'ānga 4 (togue 63) – Santos Dumont ombohupa Yguasú Ysaingo ha oipy'arupívó chupe, ojerure Parana Rekuái Mburuvicha, Afonso Alves de Camargo (1873- 1958)-pe, “hesahomi haḡua Ysaingo rehe”. Upévagui osëva'ekue peteĩ tenda hérava “utilidad pública”, upe rirévema ha'éta Yguasú Parque Nacional.

Ta'ānga 5 (togue 77) – Oñembojoavýtaramo arandu ka'atýgui, aravopapaha pyapyregua ndaha'ei Santos Dumont ni Louis Cartier rembiapokue. Girard-Perregaux omoheníi ako 1880-pe Marina Alemana-pe ḡuarã, peteĩ aravopapaha ojeporukuaáva pyapy rehe. Katu, aviador remikotevẽmby ha ñe'ẽngue ha'ehína omoakãreñoiva upe hojéro Louis Cartier-pe omoheníivo aravopapaha pyapyregua kuimba'épe ḡuarã ha oiporukuaáva maymavete.

Ta'ānga 6 (togue 84-85) – Mbói, tupã mbói (Yguasú mombe'upy).

Ta'ānga 7 (togue 87) – Moheñoihára oekalera'apo ombojoaju potávo mbohapyve píso. Upe óga oñemopu'ã rehe peteĩ tenda itĩgüeiyhápe ha ijekalerakuéra ojeikeha itĩgüeiyetereĩma rehe, Dumont ojupi jave, oñehetymahunga ekaléra yvatevegua rova rehe. Anivéma ojehu upéva, omoheníi peteĩ ekaléra ikuapáva upe oñepyrũhápe, he'iséva, peteĩteĩva oñepyrũha mbytere ojejurupe'a, ha upéichape noñehungavéima.

Ta'ānga 8 (togue 99) – Santos Dumont Tarjeta ojekuaauka haḡua. Ha'e oñemboheraguapyva'ekue: Santos Dumont, peteĩ símbolo Brasil retãygua ohechakuaahápe ndojavýiha mba'evehaggua tetã ko arapypeguaágui.

Ta'ānga 9 (togue 111) – 1897-pe, ñande aeronáuta omoheníi peteĩ motor oñembokapuha i-cilindro jo'a ha imbaretéva 3,5 CV, oipytyvõkuaátava ichupe hembiaporãme aeronáutika rehe ña'ñe'ẽramo.

Ta'ānga 10 (togue 121) – Ikatu porãntera'e oime upe tape Santos Dumont oikohague Estados Unidos guive Yguasú Ysaingo peve, Brasil-pe.

Ta'ānga 11 (togue 123) – Ta'ānga ojejapopyre peteĩ 8 jasyteĩ jave 1929-pe, mbohapy ary omano mboyve. Santos Dumont ohai mba'yruveve, biplano ha monoplano ha'eha hogaygua.

Ta'ānga 12 (togue 127) – 14-Bis ra'ānga gu'áuko oñeñembosaraikuévo, ovevéva ohóvo Yguasú Ysaingo ári, kóvaniko ndojehúiva gueteri araka'eve.

EDITORIAL ÑE'Ë

Santos Dumont-pe oikoha rupi Ysaingo rehe, Micael Alvino da Silva ñandegueraha su'ary XIX *década* paha gotyo ha su'ary XX ñepyrũmby gotyo omohesakãvo ñandéve mba'épa ojuhúra'e ko arapýpe ha mbohapy tetãrembe'y ojojuhuhápe, Alberto Santos Dumont ombohuparõguare Yguasú, 1916-pe. Ohai resakã porãniko ha'e, ko aranduka oñepenhẽ'ã tembiechapy'imimíme ha ivorekuéra ojoapypaite ohóvo ha upéichape, peteĩteĩva, ohechauka ñande aviador herakuãguasuetéva rapykuere, akóinte ombojokupytyvo Naipi yvy rehe. Oñepyrũ João Gomes *distrito* tujaitégui, opytáva *Minas Gerais* ruguápe, ha ohasakuévo *París*, *Niágara Ysaingo*, *Chile* ha *Argentina* rupi, oñepirũ omoñe'ětavakuérape tojesarekomi ohóvo mba'éichaparaka'e aviasiõ rapykuere ko arapýpe. Upéramopako avei *Brasil* ndoporohekojopyvéima ojapohaguéicha oúvo aremi guivéma ha ojevýma república-pe, oñemohesakãma avei tetã vesinokuéra ndive moõ guivépa ha moõ pevépa ojepyso tetã korapy, upéramo Yguasú Kolónia Milíko ojevýma Vília Yguasú municipio-pe.

Mba'éicha haḡuánipo Santos Dumont ovisitami Yguasú ha hapykuerépe heñói ko aranduka, ha upéichape ipotyjera ko aeronáuta rembipota, ojehaívo Yguasú rehegua, jepe ndohechajepéi hekovépe. Haimete 100 ary omanohaguépe, EDUNILA ojepytao vy'apópe oikuave'ẽvo maymavépe ko tembihasakue.

Aranduka rehe ojehecha **Sello Saberes**, ha'e rehe *EDUNILA editorial* polítika pyahu, upéicha ojehecha **Santos Dumont Yguasúpe** aranduka rehe oikuaaukaseha heta mba'e. Ko aranduka oike avei **Colección Fronteriza** ryepýpe, oñemono'ôhápe mbohapy tetã rembe'ypeguare rembiapokue. Ko yvy pehẽnguérepacko oñeñorãirõ hetáma, ipochy ypy guive Mbói, tenda ojejuhuhápe Parana ha Yguasu ysyry, ko'ápe, ko tendápe oĩ hekovéva, tekopy, polítika ha tekoaty, opa umívareniko *UNILA editorial* ijaguara ogueroike rehe imono'õmby'apesã ryepýpe.

Ipahaitévo, EDUNILA oimbata imoñe'ẽharakuérape ojepepopysóvo *Santos Dumont* ndive omboguyguývo mbohapyve tetãrembe'y.

¡Toñemoñe'ẽ porãite!

Foz de Yguasu, jasyporundy 2024.

INSTITUTO ÑE'Ë

Santos Dumont pypore Yguasu rupi, hesakáva'erã ha'eha peteĩ tembiapo guasute oñemomba'eguasuve rekávo tembihasakue, tekopy ha opaite mba'e ojeguerekóva tekohápe. 2009-pe, ojejeporeka rire *Revista 100fronteiras* ryepýpe, omotenondéva tembihasakuehára *Carlos Grellmann* ha momaranduhára *Jackson Lima*, ojejeporeka marandu ombojokupytykuaáva rehe Santos Dumont-pe, ombohuparamoguare Parana.

Momaranduhára ombohupa Kuritíva ha Posáda arandukakoty tavayguápe guaráva ha oñomongeta heta tapicha ouva'ekue pytagua retãgui ndive. Ojokupytypako *Affonso Camargo Neto* ndive, upéramo *diputado federal* ha Parana gobernador-kue remiarirõ, *Affonso Camargo, Lima* pópe oguhẽmi peteĩ kuatia neporáva: *Santos Dumont* ha *Camargo Neto* taitachu ra'ãnga osẽramoguare oñondive fótope, 1916-pe.

Upe fótoniko ohechauka ñande *aviador* ombohupahague Parana ha, upéva ha'eha, peteĩ kuatia tembihasakue rehegua. Upe ta'ãnga *original* oguereko *Affonso Camargo Neto* rogaygua, ha ojeguerahaukava'ekue ñe'ẽveve rupive oñeme'ẽháramo *100fronteiras* atýpe, oñemboaguyjeme'ẽháramo ore rembiapo rehe: "amomba'eguasuetépa pehai rehe che taitachu rehegua", he'ípako *Neto*.

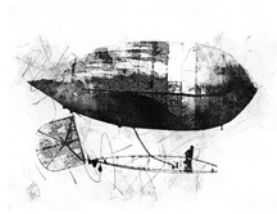
Kóva ryepýpe, *Instituto 100fronteiras* omomba'eguasúpe aranduka hérava "*Santos Dumont Yguasúpe*", péichape oñembojoaju rehe tekopy ha *turismo* Mbohapy Tetãrembe'y ryepýpe ha, ko kásope, *Foz de Yguasú* rehegua.

OÑEMOHENDA HÁ ICHA

1	Baladeuse	17
2	Yguasúpe peteĩ tapicha omba'epyahumohẽñoiva	37
3	Panamérika ombojoajúva	51
4	Ysypoñe ẽ pyporesã ári	69
5	Mbói e Hinum Ipochyramoguare	83
6	Apañuãi ha ñe'ẽpoty	93
7	Kunu'ũ renda	105
8	Tetãrembe'ykuéra	117
9	Tapekõi Ndojogueraháiva	129
MARANDU'YKUA		135

1

Baladeuse

20 jasypokõi 1873-pe, peteĩ táva opytáva Minas Gerais-estado ryepýpe, heñói mitãmi hérava *Alberto*. Kóva opyta *Barbacena* ryepýpe, *João Gomes distrito* tujaitépe – oñemboherava'ekue *Palmira*, ijaéma rire politikaháicha-, oñembohéra ambuejeyva'erāniporaka'e ako 31 jasypokõi 1932-pe oñemomba'eguasuháramo ako mitãmi upepeguare ha ojevyva'ekue peteĩ tapicha joheipyrépe, upete guive héra *Santos Dumont municipio*.

Mbo'ehaópe ohoramoguare *Alberto* ojokupyty ñepyrũ aranduka mitãme ġuarã hi'epokapeguare ndive. Umi aranduka apytépe oĩ iporã añetéva ha ipype he'i, aipójeko tapicha yvypóra ikatuha oveve guyráicha. Íkaro rehegua mombé'upy ha'e ndahesaráiriva araka'eve. Upe mombé'upy he'i, aipójeko mitã Íkaro ovevehague oñembopepogua'úvo guyraraguégui ha upéichape okañy haġua peteĩ laveríntogui.

Orekoramoguare 18 ary, mitākaria'y *Alberto Santos Dumont* ojeguero va oiko haġua París-pe. Hesarai'ỹre mombé'upy imitāmeguarégui, *Dumont* ojepy'arupi umi tapicha ovevéva rehe, ha upéichape oveve ñepyrũ ylóvo rupive 1897-pe. Upete guive ha'e ovevesévonte oiko. Ha ndaha'úi péicha ku sapy'aintemínte oveveséva: upe mitākaria'yetevoi ojerure umi oylóvo apóvape ikatu haġuáicha omoambue hikuái ojapohaichahína ymaite guive umi *aerostato*. 1900 ñepyrũmby guive ndaipóri he'ivaerã upe *brasileño*

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

ndaha'eíha upe tapicha *aviador* ikatupyryvéva apytépe oíva.

Santos Dumont-ichagua ndaipóri ambue, ikatu ja'e hese ha'eichagua ndapóriha ambue tapicha oveveséva. Pirapire oġuahêva ipópe ha'e omoheñoihague rehe mba'epyahu, nombojeguerovúi ichupe. Chupe upe hi'ãitevanikohína tojekuaa ikatuha ojeveve, orovia rupi ko mba'e ikatuha ombojoaju tapichakuérape. Tapicha ovevéramo, *Dumont* he'i ikatuha oñandu isasõkuaaha ojupívo yvate. Heta oĩ ndohechaporãiva kóva, ndajeko vyrorei. Ñande aviador-pe ġuarãkatu, kóva tuicha mba'e omokyre'ỹvére ichupe omoheñoívo mákina ha ombopotyjerávo ikerayvoty.

Imitãmi guivépako Alberto-pe omoakãraku makinakuéra, ha'e imitãmi guive omyatyrõ makinária ha omboguata avei *tren* karréta hogaygua kokuére. Omoakãraku rupi ichupe avei kóche, ko mitãrusu Minas Gerais-gua raêveteva'ekue sudamericano-háicha oisãmbyhýva ikocheteete ha ogueraha *Europa* guive, *Brasil* peve. Francia-pe, *Santos Dumont* oñepyrũ omba'apo oveve haġua ha ojejapo porãve haġua ylóvo, *hidrógeno*-guigua "ivevuivéva yvytúgui". Ha añetehápe hembiaapo porã, umi *ylóvo* omoambuévo ikatu rehe oñesãmbyhy ha upéchape, ñande *aviador* ikatu ogueraha oguerahaseha gotyo ko'ã mákina.

Ako 1903-pe, arahakuramoguare, tanehína, upe ára iporãvéva

BALADEUSE

Santos Dumont rekovépe, upéramo omoherakuã ñepyrũ ha'e omoheñoiva'ekue 9 ha, peteĩ mba'yruveve oikoitéva ha ipype ojehechakuaámava peteĩ kóche ovevéva. *Baladeuse*, ojekuaaháicha upe mba'yruveve, upéva rupive ha'e omoañete ikerayvoty ovevévo peteĩ hendágui ambue gotyo ha oguejy ha ojupi oipotahaichaite. Ojehecharamojoápako ichupe ovevéramo oikóvo yvate rupi ha akóintemakatu ojehecha ichupe *Paris* yvága rehe ovevéramo. Oĩkatu ipo'áva ha ohechava'ekue ichupe omboguejýramo imba'yruveve peteĩ restaurante-pe ha upéi osějey oveve ohóvo hógape. *Baladeuse* ryepýpe, Santos Dumont ogueraha ñepyrũva'ekue ipasahéroramo, oveve yvatete'ỹre, peteĩ mitã, hi'arietegua, péva ha'e pe mba'yruveve ypykue ko arapýpe oisãmbyhýva peteĩ kuña.

Santos Dumont opoívo ijehegui ha omoheñoire peteĩ mba'yruveve ikatúva oisãmbyhy oipotaháicha, omoherakuã guasuvéntema ichupe. Ojapóva guivénte *prensa* tetã ambueguakuéra jurupepaite. Añetehápe herakuãguasú ko tapicha nda'ijojaháiva, taha'e *Europa* terã *América del Norte* ryepýpe. Ohoramoguare Estados Unidos-pe, 1902-pe, Dumont-pe orresivi, mávapa ogueroviaséta, tapicha aranducte *Thomas Edison*, *bombilla eléctrica* moheñoihare. Ko *brasileño* upéramo avei ojojuhu mburuvichavete *Theodore Roosevelt* ndive, ha okaru hikuái oñondive Óga Morotĩme. Oñomongetaha rupi *Edison* ndive, ojehasa iñakã rupi ikatu

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

haḡuáicha ko ñande rapicha omoheñoiva mba'epyahu, ndaha'úi ylóvo ivevúiante ojapo haḡua, ãramo avei ambue ipohyivéva yvytúgui.

Upe árapepako oñoñe'ẽapi tapichakuéra, mba'eichapa omoheñoi ko mákina ypy ipohyivéva yvytúgui ha ikatúva oveve. *Santos Dumont* omboty potaitévo 30 ary, omoneĩ ko tembipota. Imba'emoheñoimby *14-Bis* oipytyvõ ichupe ojehecharamo haḡua ichupe opaite tetã rupi, ako 1906-pe, ndaipóri rehe hembiapokuéichagua. Ko'agaita pevépako Santos Dumont-pe ojegueromandu'a arapy tuichakue ha'e rehe *aviador* ypykue oisãmbyhýva opavavetéva resa renondépe peteĩ mákina ipohyivéva yvytúgui. Heta *brasileño* ha *brasileña-pe* ḡuarãniko mba'evete asy péicha ku ojegueromandu'áramo ambue *aviador*, taha'e kuña térã kuimba'e, tachapyrãramo joyke'ykuéra Wright-pe, *Dumont* ha'e rehehína upe "aviasiõ taita guasu".

Hi'arareñoi ypy guive *Alberto* peteĩ táva ipy'aguapývape *Minas Gerais estado* ryepy ruguápe, oñepyrũvo upe dékada 1870-pegua, *Brasil* ha arapy tuichakue ohechauka heta mba'epyahu guasuguasu. Brasil upéramo osẽramoite ñorãirõ

guasúgui ha upéva rehe oje'ykeko heta mba'e polítika rehegua, ha avei moõ pevépa oho tetã korapy, upe Ñorãirõ Guasu ojeikuaáva Brasil-pe, "Paraguaipaguare Ñorãirõ"-ramo, upévapako ha'e upe ñorãirõ tuichavéva ko América del Sur-pe. Ko ñorãirõ guasúpeniko oñombopúva'ekue Argentina, Brasil, Paraguái ha Uruguái, heta mba'e oheja hapykuerépe ko ñorãirõ umi tetãnguérape, katu Paraguái ha'eva'ekue upe ohasa asyvéva, opokoiteve hese, oñorãirõ rehe mbohapy tetã ndive. Ojekuaa avei ojepe'ahague Paraguái-gui 40% ijyvy ha omanohague hetaiterei tapicha okakuaapamava'ekue. Umi yvy pehẽngue guasu ko'ãga oĩva Mato Grosso do Sul ha Misiones yvy ryepýpe, umívaniko *Brasil* ha *Argentina* oipe'ava'ekue Paraguáigui.

Noñeñorãirõvéima rire ohechauka noñorãiroiveimaha ko'ãga Brasil ha Argentina oñorãirõhaguéicha oúvo su'ary 19 mbyte guive. Upe mba'e hérava "Questão de Palmas" rehe ha'ekuéra ojoavyva'ekue ndohechái rehe peteĩ hendáicha upe *Tratado de Santo Ildefonso*, oñemboheraguapyhaguépe umi *Imperio Colonial* 1777-pe, upévapako oñe'eva'ekue mba'éichapa oñemboja'óta yvy ha moõ pevépa ojepysóta *España* ha *Portugal* retã membyre opytáva América del Sur-pe. Ijaéma rire tetãnguéra opávo upe Ñorãirõ Guasu, upe ojeikovaihague ojejúvo Parana ha *Santa Catarina* yvy rehe, oñepyrũjey ha upéramo oike mbytépe *Estados Unidos*. *Brasil* oje'ykeko upe *uti possidetis* ojekuaáva rehe, he'iséva,

upe léi oñe'ëva *de facto* rehegua rehe. Censo 1890-peguare ohechauka tapichakuéra oikóva upe yvy oñeñorãirõha rehe, ha'ehahína maymavenunga *brasileño* ha *brasileña*, 6000 tapicha oikóvagai upe yvýpe, mbohapyśánte'ekue pytagua ha ápe noñeñe'ëihína kuña ha kuimba'e Argentino-va rehe, oíva avei ijapytepekuéra. 1895-pe, *Estados Unidos* rendota *Grover Cleveland* ombopepo Brasil-pe.

Oñeġuahẽma rire peteĩ ñe'ẽme oñeñorãirõ rire ko'ápe, peteĩ aty *Brasil* ha Argentina-guáva omopu'ã hetaiterei *obelisco* tetã rembe'ýpe, kóva ryepýpe oĩme avei upe *hito geodésico piramidal*, hérava *Marco* mbohapy tetãrembe'ypegua, ojejapova'ekue 1903-pe, upéramo Foz de Yguasupagua milíko Kolónia mba'éva. Upe yvy upẽroguare oĩhápe Yguasupagua Ysaingo, upépe, upéramo, ára ijetu'u añete'ekue. Mba'éichapa oñeġuahẽ peteĩ ñe'ẽme ojeiko haġua ýre, ojeguerioike haġua ygarataguasu *de vapor* ha oñemba'apóvo ka'atýpe, umíva umi mba'e omongu'e hetaiterei tapichápe upe yvy ryepýpe. Sapy'aiterõ ġuarã, umi mba'e oñeguenohẽva upégui ojekuaáva "*obraje*"-pe, ha'émakatu peteĩ empresa oguenohẽva ka'a ha ojoguaitemíva, oporomomba'apoháicha, umi oporohekovejopývape, oje'eháicha ko'áġa rupi, oñeñe'ẽramo umi mba'ére. Jepe umi "*obraje*" opavavetenungáva ha'ehína Argentina-pegua *empresa*, umi omba'apóva ipype, maymavavetenunga tapicha paraguái.

Upéramoguare, mombyry asyete upévagui, mitã hérava *Alberto*, oñepyrũ oguataguata kokuére itúva rapykuéri. Brasil-va'ekue upéramo peteĩ tetã oporohekovejopýva. Ndojehekovejopyvéimava'ekue tapichakuéra ipire hũvape 1888 guive, oñemboheraguapy rupi upe Léi Áurea, omotenondéva *Princesa Isabel* - ha umíva umi árape oñeñorãirõhárupi, oñembohekovesãso tapicha ojehekovejopyva'ekuépe – upeichava'ekue upe káso hérava “*Revolta das Carrancas*” (1833), Minas Gerais-pegua rehe oñeñeẽramo avei “*Revolta dos Malês*” (1835), Bahía-pe, ha “*Cabanagem*”-katu (1835-1840), *Para-pegua*, ojegeromandu'ataramohína, hetaite oñeñorãirõva'ekue uperamoguare. 1888-pe, *Brasil Imperio* omoheñoĩ peteĩ kolónia milikokuéra reheguáva, *Argentina* ha Paraguái retã rembe'ýpe, oñangareko potávo hikuái tetã ipyahuetéva rehe gueteri uperamoguare, katu upéva ojuhútara'e upe ary oúvape ae, ága *Brasil* República-ma rire.

1889-pe, peteĩ *golpe de Estado político-militar* oity emperador-pe ha omoheñoĩ upe *República Presidencialista*. Jepémo oñembohéra “Tetã Jeguerosapukái” ojejepy'amongetávo tembihasakue rehe, ñepyrũrã upe pe *Periodo Republicano* ohapejokojey milikokuéra aty. Umi ñe'ẽ oñehendúva “Kysepuku Retã” ha “Ñorãirõ Jeipyguara” umivahína ojeporueteri uperõguare. Upe “Kyse Puku Retã” ojepysova'ekue 1889 guive 1894 peve, upéramo ojehechakuaa mokõivéva tendota

milfko rehe imbaretetemíhague, umívaniko *Deodoro da Fonseca* ha *Floriano Peixoto*. Ha upe “Mboka Jeipyguara” ha’ehína peteĩ brasileño-kuéra atyguasu opu’áva mboka ipópe, oñemoĩháramo upe polítika pyahu *republicana* rehe, heta mba’evaípako ojehu mokõi vorépe: 1891-pe ha 1893-guive 1894-peve. Peteĩ henda guivo oĩva’ekue *Brasil* rekuái, upéramo, *Estados Unidos* oipytyvõ ambue henda guivo, marinerokuéra aty oĩhápe heta tapicha oipotáva upe *monarquía*.

Jepéramo oñeñanduka umi monarquía-pegua ha oñorairõ kangue, añetehápe hembýma hikuái ha opytarei upe *familia real* brasil-gua. 1889-pe, *Princesa Isabel*, apykaguasu jára pyahu, oñemosẽ ha oho Francia-pe, ha upe *década* oúvape ohenduetemi oñeñe’ẽramo mitākaria’y *Santos Dumont* rehe, ohóva avei upéva upe tetãme 1891-pe. Oĩ marandu oje’ehápe ojojuhuhaguéraka’e hikuái upépe, peteĩ téra hetavejey. 1901-pe, ñande aviador-raka’e ho’a upe *Isabel* rógagui namombyryetái ha upéramo *Isabel* ojerure imba’apoharakuérape oipytyvõmi haḡua ichupe. *Princesa*, oipytyvõukáma rire Dumont-pe, oimbita ichupe ote’umívo hikuái oñondive. Uperamoguaréndaje *Isabel* ombojopói Alberto-pe peteĩ *medalla* i-San Benedicto ra’ãngáva. Upe mba’e ha’e omomorãiterei ha opóvoi hese oikuaahapýpe aviasio ryepýpe opaite mba’énte ou porãha, ijetu’uetemi rehehína ojeveve.

Don Pedro II rajy oñemosêva'ekue ha mitākaria'y iviru hetáva ha ojejeroviaitemíva hese, ndaha'úi ojojuhareínteva Francia-pe. Ojehasávo su'ary XIX-gui su'ary XX-pe, upe tetã rehe ojejeroviaitemi ikatuha yvypóra omoheñoi heta mba'e iporã ha ipyahúva. Upe *Exposición Universal* París-pegua, 1900-pe, upéva oñembohapevoíkuri ikatu hañuáicha ojehechauka peteĩ ára itajuguigua. Francia-niko aretereíma oikohague oúvo tuichaháicha ha ojehecharamo ichupe iñarandu rupi, ha ndovavái rehe avei ipolítica ryepýpe omombaretekuévo upe *República*, ha upéramo opavavetéva tapicha tetãygua ha iviru hetáva, oykekojoa ichupe.

Ndaha'úi oñemomba'eguasurasasénteva, upéramo, añetehápe ikatu oje'e *Francia Belle Époque*-pegua omomorãhague "Santos-pe", upévo ñañe'ẽñaína *Dumont* rehe. Upéramo, *Aeroclub Francia*-pegua omomba'eguasúramo, he'isehína arapy tuichakuéma omomba'eguasuha. Upe mba'e upéva rehe oñeñe'ẽ amo gyotyomive, joyke'ykuéra *Wright* ohechaukarõguare peteĩ kuatia he'ihápe, ndajeko, hikuáiraka'e tenonderãite omboveve peteĩ *aeronave* ipohyvívéva yvytúgui *Estados Unidos* retã rembe'y rupi, ha ndaha'úi oje'eháicha, París-peraëvetehague. Ha upéva ha'eva'ekue peteĩvante ohechaukáva, oñorãirõhague oúvo *Francia* ha *Estados Unidos*. Iporã ojeguromandu'a ojehu mboyve kóva upe 1890 *década*-pe ha oñepyrũvo 1900, *Santos Dumont* ovevemahaguevoi hetajey upe *Inglaterra*

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

koloniakue ári, oha'ārõŷrẽ avave ohecharamo ichupe ha avei oapo'ĩŷrẽ *Estados Unidos-pe*.

Santos Dumont oguerekova'ekue heta mba'e rehe oviaha haña Európaguei, América de Norte-pe. Upe oikuaaseveva'ekue apytépeniko ha'ehína mba'epyahu oĩva *Atlántico* rembe'y ambue gyotyoguápe. Oĩniko tapykuere *Dumont* ohohague *Estados Unidos-pe* 1894-pe, ndajeko upe *brasileño* ovisitamaraka'e *Nueva York*, *Chicago* ha *Boston*. Poteĩ ary ohasa rire 1902-pe, ndaje, okaru oñondive *Dumont* ha *Roosevelt*, Óga Morotĩme. Jepéramo ndojoguerahái ko'ã mba'e, avei *Río Branco Barón* ogueroguata *Ministerio de Relaciones Exteriores* Brasil-pegua, ha upéramo omombareteve ha'e omotenondévo upe política okapegua *Brasil* rérape, ombojokupytyvo *Europa* ha *Estados Unidos*.

Theodore Roosevelt-pe ojekuaa ogueroguata rehe peteĩ *política exterior imperialista América Central* ha el *Caribe* ndive ġuarã. Ha'e omandáramoguare, ojeduda ñepyrũ upe ij-estado Departamento-gui, oñeñeẽtaramo *América del Sur* rehe. Uperamoguare oñepensava'ekue peteĩ política okapegua *estadounidense* rehe, aipójeko omboja'oséraka'e *Brasil*, *Argentina* ha *Chile-pe* tetã ambuekuéraguei, ojehecha rehe ichupekuéra ikatuha añetehápe imbarete ha oñemoakãrapu'ã tuichaháicha, ojevy peve tetã iñekonomía añetetévape. Umíva umi tembihechapy ojokupytyva tetã ambuekuéra

ojoguerahaháicha ndive, ohechauka peteĩ aty oñepyrũva'ekue 1889-pe ha ojekuaáva *Panamericanismo* ramo, upéramo heñói, poteĩ dékada riréma, upe atyguasú hérava *América Retãygua* (OEA), 1948-pe.

Añetehápe ndahendaporãmo'ãi oje'éramo *Santos Dumont* oñe'ẽhaguéraka'e ko'ã mba'e rehe *Theodore Roosevelt* ndive. Ha'éniko ojeypyva'ekue ambue mba'e rehe. Ágãkatu upe tenda ha'e oikohague, ndaipóri jahechava'erã katuetei omba'apóta hese ha'e ojeipy'amongeta ha'gua *América*-pegua aviasiõ ko'ẽrã rehe. Oñepyrũramoguare *su'ary XX*, *Santos Dumont* ha iñangirũnguéra *Paris ha Estados Unidos*-gua, ikatu porãntera'e hesakã ichupekuéra oñorãirõha oñondive tetãnguéra, katu ichupekuéra ñemo'ante opaite mba'e oĩva hendaitépe. Jepe ha'ekuéra iñakāraku ikorasõite guivehínakuri peteĩ ko'ẽ ipy'aguapy ha ndopavéiva rehe, ojeguerekakuaahápe arandu opáichagua, *arte* ha aviasiõ, upeichaháguinte oñeñorãirõ Európape.

Ojejuka ypy guive *astrohúngaro trono eredéro*, *Archiduque Francisco Ferdinando*, jasypoteĩ 1914-pe, osoro upe ñorãirõ Európa kuarahyresẽ gyoty, upéramo umi tetã imbaretevéva oñorãirõ oikóvo *África* ha Asia-pegua yvy rehe ha upéichape ojupijupive ohóvo opaite mba'e, 1885-guive, ku ojejaporamoguare avei Berlín-pegua amandaje. Upe mburuvicha guasu ojejúkare, oityvyro ha ombyaipaite umi

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

ojokupyty kangymiva'ekuépe oúvo Európa ryepypegua tetã guasuguasu ha upéichape oñeñorairõ pya'etemi sapy'aiterõ guarã. Upéramo jasyapoapy 1914-pe, *Alemán Imperio* guarinikuéra oike mbaretépe *Francia*-pe ha upévo osoro upe ñorairõ guasu arapy tuichakue javeguáva.

Peteĩ tembiporu pyahu ojeguerooke ñorairõhápe, *aeroplano*, ymavémi ojeporúva ojehecharamóvonte, ko'ágã ha'éma peteĩ mákina oñeñorairõ haña. Ñepyrũrã ojeporu ojejesareko haña enemigo guariníre ha, upeivékatu oñembokapúma haña hi'ári guive. Heta mba'e ojehuva'ekue upéramo, opoko *Santos Dumont* rekovére. Ñorairõ ári, oñesumave ambue mba'e omokangýva ichupe ha upéramo hasyñepyrũ. Upéicha rupi, 1915-pe, Dumont ojevyjey Brasil-pe. Európape oñeñorairõ aja, ha'e ojeity omba'apo Amérikapegua aviasiõ rehe.

Oñeñorairõ mboyvemi Európape, hembyva'ekue Milíko Kolónia Foz de Yguazu-pe, ojere *distrito*-pe ha upéikatu Vília Yguasu-pe. 10 jasyoteĩ jave 1914-pe, oñeñemongeta ñepyrũ *municipio administración* ndive, mba'éichapa oku'e Yguasu *Ysaingo*. Nahembiporuhetáiramojepe hikuái, heta mba'eporã ojehasa iñakã rupikuéra, jahechápa noñemombaretevéi *turismo*, ha upéicha oñepyrũ peteĩ tekove oporombojokupyty ha oporomoganáva pirapire upe táva heñói ramóvape. Katu pe *alcalde* ypykue ndoikuaái gueteri upéramo, *aviador* ypykue arapypegua ovisitataha upe táva pyahu.

BALADEUSE

Peteĩ jasyrundy ka'aru jave 1916-pe, *Alberto Santos Dumont* ombohupa Yguasupigua *Ysaingo*, jepéramo araka'eve gueteri ndovevéi hi'ári. Oñeñe'ẽtemípako hese oikohaguéraka'e oveve *Argentina* ha *Brasil* yvy ári. Añetehápe ndojekuaaporãi mba'éparaka'e ogueraháva Santos Dumont-pe upe tenda rupi. Hákatu mokõi ára oiko rire upe rupi ojesareko Yguasu syryñehẽ rehe, ñande *aviador* oñomongeta Parana *governador* ndive omoinge haña inakãme tuicha mba'etaha Yguasúpe ojegueroquatáramo *turismo*. Ko aranduka ojejapo oñemohesakã haña ko'ã ojehuva'ekue.

Ikatu porãnte oiméra'e *Santos Dumont*, ojokupyty ñepyrũ Yguasu *Ysaingo* ndive *Domingos Nascimento* rupive, ou mboyvetéma ko yvýpe ñande *aviador*. 1903-pe *Baladeuse* ohasaramoguare *París* yvága rehe, *Nascimento* oho Yguasu Yguasúpe ha ojerure Dumont-pe ovevemi haña ha'e ojasareko haña hese yvy guive. Ñande viahéro oñemoñe'ẽhaguéichama, ambue mba'e ikatúvakuri ojapo ha'ehína peteĩ *ascensor* ojoguanungáva *Niágara* Yguasúpe, kóvaniko omboja'o *Estados Unidos* ha Kanadápe, ku ohechava'ekue ohoramoguare ovisita.

Upe arýpe, *Domingos Nascimento* ndaikatúi ohapejoko

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

mbohapy mba'e ko'ērõ aragua: tenonderã, *Santos Dumont* ovevetaha upe *14-Bis* rupive, ha upéichape omoheñói upe *aviasiõ* rekovépe ko'ağaite peve oñemomba'eguasúva arapy tuichakue; mokõiha, ohotaha ombohupa Yguasu Ysaingo ha; mbohapyhákatu, ojesareko rupi Niágara Ysaingo rehe, ñande *aviador* omoheñói ñepyrũ upe *Brasil* retã okarusu.

Hetaitemíma ojhapykuerereka ha ojejeporeka *Santos Dumont* rapykuere rehe. Hákatu, sa'i oĩ oguenohëva tapépe omoheñakávo: mba'éicha rupípa *Santos Dumont* ohóraka'e YguasuYguasúpe 1916-pe. Ha ikatu oje'e oñemohesakäháramo, ñane *inventor* ohohague upépe oikuaase rehe Ysaingo. Hákatu, mba'éicha rupípa ha araka'épa ha'e oikuaa oĩhague upe Ysaingo, upéva, noñembohováiri gueteri ko'ağaite peve. Ikatu porãnte oiméraka'e ojokupyty ñepyrũ Yguasu ndive ojejaporamoguare upe *Exposición* Guasute París-pe, 1900-pe. He'iháicha Florêncio de Balsadúa (1901), Argentina-ndajeraka'e ohechauka tuichaháicha *Misiones* ha Yguasu Ysaingo yvy korapy upe atyguasúpe. *Santos Dumont* oĩ uperamoguare upe atyguasuhápe ojejapóramo pe *Congreso Internacional Aeronauta-kuérape* gũarã.

Heta ary rire, 1912-pe, upe *agencia Cook* herakuã guasuetéva, oñepyrũ ohepymeẽ tapicha oviahasévape Guenosáire guive *Yguasu* peve. Santos Dumont ikatu porãntera'e ohecha ko oñemoherakuãva oturiteasévape, oikoramoguare Argentina-

pe, 1916-pe. Ojeje'ykekótaramo ko oje'évare, heñói ambue mba'eporandu: mba'épa oraháraka'e Guenosáirepe *Santos Dumont*-pe. Ha ikatu oñembohovái péicha, ñane *inventor* oikohague oikóvo *Río de Janeiro* rupi ha upéi ohohague Chílepe, *Estados Unidos Aeroclub* reraitépe. Águikatu, iporã ñañeporandu mba'épa oraha chupe *Santiago de Chile*-pe oñepyrũvo upe ary. Ha añetehápe ñambohováiivo ñandejurujái. Oveve rire ipahaitévo aviador-háicha 1910-pe, hasyakakuaáma rire ha ndaikatúivo ojopera Európape, oñeñorãirõmbaguasu rehe Arapy Tuichaite, *Santos Dumont* oñemoĩ odefende tuichaháicha Amérika aviasiõ.

Chílepe, ojepytaso *Estados Unidos Aeroclub* rérape, hi'aitégui upépe omopyrenda aviasiõ *América*-pegua rekoguataraã. Chupe hi'aitéva'ekue ohecha ovevéramo hetaiterei aeronáve ko yvy yvatévo gotyo, oguerahakuévo tapicha ha avei mba'e vendepy América yvaga pýre. Kóva ko arandukápe, che hembipota tuichavéva ha'ehína mba'éichapa *Santos Dumont* ohapejokojeý sapy'amíraka'e ko hembipota kakuaaite oñomongeta haña Parana *gobernador*-ndive, tove toñembohape Yguasupagua *turismo*. Tembiasakue ahesa'ýjova'ekue he'i chéve *Dumont* omoheñoihague kóva ko hembipota ohecha ha ohasáma rire *Niágara Ysaingo* rupi.

Iporãniko ojehecha ha ojehechakuaa, 1872-pe oñemoheñoi ypyhague upe tetã okarusu guasuete arapypegua: *Yellowstone*,

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

Estados Unidos-pe, upévapako omoheñoí peteĩ *modelo* oñeñangarekohápe tekoha rehe ha pya’e asyete ojejapóma avei tetã ambue rupi, techapyrãramo Brasil-pe, ha upéva rapykuéri heñoiheñoive ambue okarusu ha avei tapicha Santos Dumont-ichagua. Maymavetenunga ko’ã tenda oñangarekóvape oñemopyrenda umi mokõi mba’e opu’áva oñoakãre “umi tetã ha okarusu”, jápoke tapichakuéra ymaveguare omoheñoí umi tenda ohechaukahápe tekoha noikotevẽiha katuete yvypóra rehe.

Ohasa mboyve Yguasu rupi, Santos Dumont ohoraëva’ekue Okarusu *Estadual* Niágara Yguasúpe, oñemoheñoiva’ekuépe 1885-pe, ha oipy’arupiva’ekue ñande *aviador* brasileño-pe ikatu hañuáicha omyakāraku Parana *governador* Affonso Camargo-pe, omba’apóvo Yguasu rehe. Upéchape, ako 28 jasypokõi jave 1916-pe, *Decreto* papy 653 rupive, oñemboaje oje’évo tuicha mba’etaha peteĩ yvy oñekytĩva 1000 *hectárea* rasa, ojeporúvo tetã okarusu guasúramo. Ha upéramo heñoiva’ekue upe amo gotyove ha’etavahína *Mata Atlántica América del Sur*-pegua, Tetã okarusu Yguasu-pegua, tuichavéva.

Upe ojepytasoháicha avei oñeñangareko haña tekoha rehe, Santos Dumont ha’eva’ekue umi tapicha herakuãvéva apytépe ombojoja ypyva’ekue Yguasu ha Niágara Ysaingo, upéramopako ojetavahu ápe ha pépe. Ohasáma rire peteĩ

su ary oñembojojávo ko ojehuva'ekue 1916 guive, ko aranduka rupive ojeguerohory avei ojapomaha 150 ary heñoihague *Santos Dumont*. Che rembipotanikohína ha'e amoñomongeta mokõi *dilema* ymaguere, oĩhápe *Brasil* ha *Estados Unidos*. Mávapa omoheñóiraka'e aviõ, *Santos Dumont*-pa terãpa joyke'ykuéra *Wright*. Mávapa upe Ysaingo iporãvéva: Yguasúpa tẽrapa *Niágara* ysyrypegua

Ñepyrũraite oñeñepysangaha ha'ehína umi mbohapy vorepegua. "Mávapa omba'emoheñóiraka'e Ysaingo rupi oikokuévo", "Mba'épa ombojoaju upe *panamericano*"; ha "Mba'éichapa ojeku'e ysyponẽẽ rupive", ko'ã rupive oñehesa'ỹijo *Santos Dumont* rekove ha rembiapokue. Oñemomba'e guasuetépako ichupe opaite tetã rupi; oñepyrũvo upe su'ary, tembiasakue ogueraha *Santos Dumont*-pe Yguasú Yguasúpe ha upéva ombohekove pyahuete ichupe. *Aviador*-ma rire, 1916-pe, *Dumont* omoherakuã karia'ýma aviasiõ, ha hese ae oñeñakãrapu'ã viru ha tekoatýpe ha ojejekupyty Amérika ryepýpe. Péva rapykuérípako ohóraka'e Chíle ha Yguasú Yguasúpe.

Mokõi ára oĩ rire Yguasú Yguasúpe, *Dumont* oñemohembiaporã ambue. Oguahẽ peteĩ ñe'ẽme ha oñemoĩ ojeporeka *Estado* mburuvichaguasu rehe ha ojerure ichupe tojehecha ha toñeñandu oĩha *turismo* Parana yvýpe. Upe modélo, oiporúva upépe ha osyryryva *prensa* ryepýre, ha'ehína ojesareko rupi

ohasamaha 100 ary Niágara Yguasúpe ojegueroquatahague *turismo*. Kóva ko mba'e rehe upéicharamo añekarama amoheñói haña umi ambue vore: "Mbói ha Hinum ipochyramoguare"; "Apañuái ha 'ñe'ëpoty"; "Omendaramóva ojoayhuhápe" ha "Tetã rembe'ykuéra".

Diléma mokõiha ryepýpe, añe'ẽ'aína tekoha porãite rehe, upéva avei ojehechakuaáta ko'ã vorépe, añe'ẽramoguare mbohapy téma ombojoajúvare rehehína Yguasu ha Niágara Ysaingo: tetãnguéra ogueroviáva mba'éichapa heñóiraka'e ko'ã tenda ha mba'éichapa ojokupyty ñepyrũrã ha mba'éichapa ojohupytyraka'e europeokuéra, mokõivéva Ysaingo ndive.

Umi vore pahápe, añe'ẽ'aína *turismo* rehe, ha mba'éichapa oĩ tetã rembe'ykuéra, amohesakãnguévo mba'éichapa oñepyrũraka'e *turismo* Yguasu ha Niágara yvýpe ha, ambojoapyve umi marandu ko'agaguávape. Mboy *turista* ha mboy tapichápa ko'ágã rupi oiko upérupi. Amohu'ã ko aranduka añe'ẽvo mokõi diléma rehe, vaichamínte chéve japúva rehe. Añuahẽ haña upépe aikotevẽta aiporu ko'ã vore oúva ahechauka haña ojuhúva.

Upéicharamo, 120 ary ohasa rire, *Baladeuse* omoañetévo mitãmi Barbacana-gua kerayvoty, péina ko aranduka ha'etévoi ohaiseva'ekue Yguasu rehegua.

BALADEUSE

2

Yguasúpe

peteĩ tapicha

omba'epyahumoheñóiva

Alberto Santos Dumont ha'evaekue ñepyrũraíte omotenondéva arapýpe aviasiõ rehegua ha avei upe omba'epyahumoheñoi kakuaavéva Brasil-pe. Oñepyrũramoguare 1900 ary, ha'e oĩ umi *aviador* ikatupyryvéva apytépe ha hikuái okompeti ojehecharamo haña ichupekuéra Európa ha *Estados Unidos* rupi. Heta aeronáuta *brasileño* ha joyke'ykuéra *Wright*, estadounido-guaichagua oñemoherakuãguasú itrakitána ovevéva rupive. Jepéramo hikuái oguata tape ndojojoguáiva rehe, ohupytyse peteĩ mba'énte.

Ágakatu ko *etápa* kóva yvytúicha oveve ha ohasa. Peteĩ *década* rasamíme ha opavavetenunga tetã ko arapypeguáma ijaero-club. Heta aviõpako ojehepyme'ẽ, ojogua rupi umi *deportista*, tapicha *particular*, ha, ko'ẽko'ẽre tetã rekuái ojoguave ko mákina milikokuéra rembiporurã. Pe 1915 pota rupi, ko mba'e ojehecharamoiteva'ekue, ohasavéma ohóvo.

Ary óuvape, *Santos Dumont* osẽ hapégui. Ñorãirõ guasujete arapypegua peteĩha ogueraha ichupe Európa pe ha omboyke'imi Estados Unidos-pe, upéramo ogueroğuahẽ peteĩ tembiaporã oguerokakuaahápe Amérika aviasiõ. Ichupe hí'aitévaniko tove sapy'aitépe tahetaiterei aviõ ovevéva *América del Norte* guive *América del Sur* peve, oguerahakuévo tapicha ha avei opaite mba'e ikatuvaerãichagua ojehepyme'ẽ.

Ojegueroгуата haña ko tembiaporã, tekotevẽva'ekue

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

oñemoheñoí peteĩ *atyguasu aeronáutica* rehegua, oñombyatypahápe opavavetéva tetã ko kontinentepegua, ha upéramo oñehenói ñepyrũ *Aeronáutica Panamericana* Amandaje, oñembosako'imo'ãva'ekue Estados Unidos-pe ha ipahápe ojejapóva Chílepe.

Tembiaporã moherakuãháramo, Estados Unidos-pegua *Aeroclub* rerapeguáramo ha Amandaje rendota honorario-háicharamo, *Santos Dumont* oho Santiago-pe. Oñombyatypámavo hikuái Chíle tavusúpe, ñande *aviador* oho Guenosáirepe ha upégui ohasa *Argentina* ha *Brasil* retã rembe'ýpe. Oikuaase rehe Yguasú Ysaingo.

Ñane *visitante* joheipyre oġuahẽ *Argentina* retã rembe'ýpe peteĩ 22 jasyrundy jave, 1916-pe. Mokõi ára rire, ohasa tetã rembe'y gotyo ha oñemopyrenda VÍlla Yguasú-pe, kóva ojekuaáva Foz de Yguasú-pe. Hasy oñeġuahẽ haġua upépe yvy rupi, upéicha rupi upe táva oñemomombyry umi ambue táva tetãmeguágui ha ojokupyty mbareteve *Argentina* ndive. Upéva ohechauka upépe oñeñe'ẽveha español-pe, ha jepe “o-brasileñisa-se” hikuái upe yvy oñemoheñoí guive Foz de Yguasú-pegua Milíko Kolónia, su'ary XIX opakuetévo, nosẽi ichupekuéra.

Dumont-pe orresivi upéramo *alcalde Jorge Schimmelpfeng* ha iñangirũ oteléro, *Frederico Engel*, mokõivéva iñakārakúva

YGUASÚPE PETEĨ TAPICHA OMBÁ'EPYAHUMOHĒŃÓIVA

ojegueroguata haġua upépe *turismo*. Ndaipirapiréi rupi hikuái ogueroguata haġua upe tembiaporã, *Jorge* ha *Frederico* omokyre'ỹ ñane *inventor*-pe, ha'e ha'e rupi peteĩ tapicha herakuãguasúva, oñeha'ãmbaite haġua tomoġuahẽukami ipopekuéra pirapire, Parana rekuáigui.

Upéramo, *alcalde* oĩva'ekue upe yvýpe pokāmi ary, oimbita rupi chupe Paraná *Estado* Rekuái 1902-pe ou haġua omba'apo ha omopyrenda peteĩ *fiscal* aty Foz de Yguasú-pegua Milíko Kolóniape, tenda oñemomba'apo mbaretehaguépe oñeguenohẽvo ka'a ha yvyra. 1905-pe, *Schimmelpfeng* orrenunsia upe ogueroguatava mburuvichaháicha ha omba'apo ijehegui, upéichape oiko ichugui polítiko mbarete upe yvýpe. Upe Milíko Kolónia yvy opytajeyramoguare Parana korapýpe 1914-pe, *Jorge Schimmelpfeng*-pe oñembyapyka Vília Yguasú *municipio* *alcalde* ypykuéramo.

Omongakuaase rupi *turismo* upe távape 1915-pe, *Schimmelpfeng* oimbita *Frederico Engel* ha hogayguápe omoñepyruvo pe *hotel* Vília Yguasú-pe, ombohérapako hikuái *Hotel Brasil*. Ary ouvape, hikuái oikuaávo *Santos Dumont* oĩha *Argentina* retãme Yguasú Ysaingo gotyo ha peteĩ *hotel* Engel rogaygua oguerekovaichaguápe, *Jorge* ha *Frederico* ojerure ñande aviador-pe tohasami tetã rembe'y gotyo ha tou Yguasú Yguasúpe, Brasil retã guivo.

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

Oñemopyrendávo *Engel*, *hotel* ikateterei'ỹvape, *Dumont* ombokuatia upégui ohotaha Río de Janeiro-pe. Hákatu ipahápe, mokõi ára rire Yguasú-pe iñangirũguéra ndive, amo ipahápe osẽ oho hikuái Kuritivape. Oñemoñe'ẽ jovake rire *O Estado de S. Paulo* diáριοpe, *Dumont* omombe'u ha'etévoi ohohague Parana *gobernador* rendápe ojerurévo ichupe toñeinteresami upe *Santa María saltos* rehe, upéramo ojekuaávape upéicha.

Uperamoguare, 1940-peve, ojeviaha porãveva'ekue *Villa Yguasú* guive Kuritíva pove ygaratápe, upéva oñesẽramo Aguirre Puerto-gui, ñañe'ẽramo Argentina retã rembe'y rehe. Ojeviaha jave Parana Ysry rupi oñeẽguahẽ Posádape, upe guivékatu ojejapyhyva'erã peteĩ tren ohóva *Río Grande do Sul* rembe'y gotyo ha upéi ojehe rekávo Parana tavusu gotyo.

Santos Dumont ohosevénte upe tape ijetu'uvéva rupi. Oho kavaju ári *Villa Yguasú* guive, Kuritíva pove. Ha oipuru upe tape *línea telegráfica* rehegua, ojejapova'ekue Milfko Kolónia oñemopyrendáramoguare, 1889-pe. Heta ára oipykúi rire, ñande *aviador* ojojuhúsapy'a Affonso Camargo ndive.

Oñomongetakuévo *gobernador* ndive, *Santos Dumont* rehe upe oñe'ẽ porãvéva ha'eva'ekue oikuaamavoi mba'éichapa

YGUASÚPE PETEÍ TAPICHA OMBA'EPYAHUMOHĒŃÓIVA

oku'e Niágara Ysaingo *turismo Estados Unidos*-pegua. Ojehúvaniko, ndaha'úi ojhureínte va'ekue heta jasy ohasa rire, Parana *Estado* omongora 1008 *hectárea* yvy, jahechápa Yguasú Ysaingo nomopyrendái peteĩ tetã okarusu.

Santos Dumont ha'eva'ekue ko arapy'e, tapicha tenonderãite ovevéva tapichakuéra resa renondépe ha ombojojáva opavavetévape umi mokõi Ysaingo oĩva'ekue yvy ape ári. Ojeguieromandu'átaramo iñe'ẽngue y ojehykuavóva rehegua ha pe yvy omongorava'ekue rehegua *Brasil*, "ha'etévoi he'i tuichavehague, tuichaitevehague" Niágara Ysaingo-pegua Okarusu Estatal-gui, omoheñóiva'ekue *Nueva York* rekuái 1885-pe.

1906-pe, París-pe iko'ẽ *Le Petit Journal* diário apére: "*Santos Dumont* ohupyty peteĩ mba'e ndojehecháiva Európape". Upe *artículo* omohesakã mba'e guasúete okupytyva pe techapyrã 14-Bis rupive, ojesarekohápe hetaite tapicha upe rupigua. Upe árape Dumont-pe omomba'eguasú opavavetéva, tapichakuéra opyta ijurujaipa upe aviõ oveve ypyhague rehe upéramo.

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

Herakuã guasúpako aviasiõ arapýpe *Dumont* ha ojehayhuetemi ichupe, ha'éniko akóinte otanteáva hembiaapo pyahu platea-pe. Katuetei okompeti ha umi okompetíva apytépe katuete nunga osëva itenondepa. Ko *brasileño* ojoavy hapichakuéra Estadounidense-gui nopatentái rehe omoheñói pyahúva, jepéramo oñongatumimi umi ha'énte oikuaáva, mbeguembeguépe, omoherakuã ohóvo. Joyke'ykuéra *Wright, bicicleta* apohare, omoheñói avei peteĩ aviõ Estados Unidos-pe. Upéva ha'eva'ekue, *Flyer*, ha oveve ñepyrũ 1903-pe. Ha mamómapiko avavete ndaipóri ohechava'erã uperamoguare ha joike'ykuéra omboguapysékuri kuationa ári omoheñói pyahúva, ha ndohói ni *prensa* uperamoguare, heta árapako hikuái oñongatu hemimoheñoingue.

Ágakatu, 1908-pe, *Wilbur Wright*, peteíva joyke'y, oho Francia-pe ovisitávo aviador-kuérape. Upépe, *Wright* oñemoĩ oveve *Flyer* rupive heta tapicha resa renondépe ha oñemomba'e guasu karia'y ichupe ikatu rehe oveve órare ha ohasapaite umi minútonte oveveva'ekue *Santos Dumont* i-14-Bis rupive. Jepéramo ndohechakuaái uperamoguare, ñande *aviador brasileño* upéima omombe'u mba'érepa oñemomombyry lomitãgui ha mba'eichakuépa opyta oñembyasy.

Santos Dumont akóinte he'íva aviasiõ arapýpe ijapaitéha

YGUASÚPE PETEÍ TAPICHA OMBA'EPYAHUMOHÉÑÓIVA

maymavete tapicha. Hákatu, ipahápe, ohechauka avei okompetihague oúvo hapicha ndive ha opytaha ipy'arasy ndojehechakuaái rehe ichupe ha'eraëvete ovevehague. Peteĩ kuatia jehihapyre 1929-pe guarépe, hasýma rire hete ha iñakãme, *Dumont* ohykuavo hemimbyasy:

Ndaipori ogueroviava'erã mba'éichapa joyke'ykuéra *Wright* ovevéraka'e hetaite árama mbohapy ary pukukue ha mba'évéichagua momaranduhára estadounido-gua ndojesakói hesekuéra. (Hoffman, 2010, p. 337).

Péichape, joike'ykuéra *Wright*, tembihasakue ryepýpe, oike ha'ekuéra raëvete omboveve rupi aviõ. Ha *Dumont* katu opyta ha'eraëvete oveveva'ekuéramo tapichakuéra resa renondépe.

Ndahetái *brasileño* ha *brasileña* oikuaáva *Estados Unidos*, *Santos Dumont* oikuaaháicha, uperamoguare. Mávapa oimo'ãne okompetihaguéicha avei *Estados Unidos* ndive título rehe, mavaraëpa omboveve aviõ, uperamoguare Ysaingo rehe oñeñorairõha omoingejey chupe kora ryepýpe

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

ha okompetijey *Estados Unidos*-ndive. Ojehechaháicha, *Eleonor Roosevelt* ha'éneraka'e upe tenondépe oíva tapicha herakuã guasúva apytépe, oikuaa ha ombojovakéva Yguasu ha Niágara Ysaingo.

Primera dama Estados Unidos-gua, 1933 guive 1945 peve, kuñakarai Roosevelt ojevy peteĩ tapicha oñeha'ávape yvypóra derécho rehe opa rire Ñorairõ Guasu Mokõiha. Hetāmendaje ojekuaa ha heta tetã arapypegua rupi, ha'evoi osẽhague he'i "aichijáanga Niágara", omañávo Yguasupagua Ysaingo rehe, ohechaukávo omomba'eguasuveha Ysaingo *brasil-pegua*.

Ovisitaramoguare *Brasil* 1944-pe, añetehápe ohechauka hapykuere ohohague Yguasupagua Yguasúpe. Jepevéramo upéicha, ko oje'eva'ekue ha'e he'ihague ombojojávo mokõivéva Ysaingo tuichavéva ko América-pe. Upe ñe'ẽjoaju "*poor Niagara*" ha'e peteĩ ñe'ẽ ojeporumemetéva ojehai jave oñembojovakévo mokõi mba'e guasute ñande rekohapegua, jepéramo toje'egua'úntera'e.

Ambue estadounido-gua ohova'ekue umi Yguasúpe ha'ehína cineasta *Burton Holmes*. 1920-pe, oñepyrũramoramóme síne ha noñeñeẽiramoguare gueteri ipype, ha *documental* katu peteĩ mba'e pyahu ha ndojekuaaguasúiva, Holmes oho Yguasupe ha oguenohẽ ta'ãnga neporãporáva. Pantállape ohecha

YGUASÚPE PETEÍ TAPIGHA OMBA'EPYAHUMOHĒŃÓIVA

hetãyguakuéra umi ta'ãnga rupive, ojehaíramo Yguasú Ysaingo guýre: “*Popa pie* ijyvateve Niágara-gui”.

Oñeñorairõnguéro Ysaingo rehe, *Santos Dumont* añetehápe ohasa upe *primera dama* Estado Unidos-guápe, ojeguereko rehe kuartia ha'e oikohague Yguasú rupi. Upe ñe'ẽjovake ojegueromandu'áva ryepýpe ndaje *Dumont* oñe'ẽramoguare diário *O Estado de S. Paulo* (1916-pe), ñande *aviador* oporandu upe momaranduhárape: “Reikuaápiko Niágara Ysaingo”. Ha jápoke ombohováí ndoikuaaiha Ysaingo Yvatévo gotyogua, pe *brasileño* omombe'u ichupe.

Dumont-ko ku hesapysóva, oñemoĩmi omombe'u mba'éichapa Niágara Ysaingo, ndajeko “peteĩ y ñehe guasu neporãmbajepéva ha ndojehecháiva mamovete ko arapýpe”, “avei ijyvy aty apu'a'imi upe rupi, heta ika'avo, ijyvyramáta ha mba'e iporã añetetéva”. Upéi omombe'uve ohóvo, ha ko'ágã ogueromandu'ama Yguasú Ysaingo: “Ndaha'ei ñambuichaséva, péva ndaijojahái, tuichaiteve Niágara-peguágui”. Ha ipahaitévo he'i, “ñambojovakétaramo Yguasú Niágara rehe, kóva ha'e peteĩ y ñehẽmĩnte Yguasú-pegua rovái” (Oñongetakuéro [...], 1916).

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

Upe *semestre* peteĩha ryepýpe 1916-pe, *Dumont* hembiapo hetaiterei. Ovisita rire V́illa Yguasú, chupékuri hi'áite ojevy Posádape, ha upégui ojupi tren-pe oho haḡua *Río Grande* Ñemby gotyoguápe ha upéichape ojeporeka haḡua Río de Janeiro rehe. Upéva ha'eva'ekue upe tape tuichavéva *región* ryepýpe, yvy rupi ojuhótaramo upe tetã tavusúpe. Áḡakatu oñe'ẽ rire iñangirũnguéra Yguasupégua ndive, ñande viahéro guasúete ipahápe oguapyjey ha osẽ oho Kuritíva gotyo.

Jaikuaaháicha, V́illa Yguasú *alcalde* ndoguerekoguasúi mba'épa oikuave'ẽta ko tapicha herakuã guasuetévape arapýre, uperamoguare. *Schimmelpfeng* oikuave'ẽ chupe ikatumíva: koty, oisãmbyhy ichupe uguataha rupi Ysaingo rehe ha avei ojeroky heraitépe. Ha'e ohechaháicha, upe mba'e tuichavéva ha'ehína omoinge ñane *aviador* akãme oñomongetami haḡua estado rekuái ndive, jahechápa ojeguero kakuaa upe *turismo*, Yguasú-pe.

Ha'éko ku isyíva otembiaporã'apo haḡua, upéichape *Dumont* omoheñoi peteĩva. Ha'e oho Kuritíva gotyo upe tape amo gotyove oñemoheñoitahaguépe karretéra guasu ojeike haḡua V́illa Yguasúpe. Oḡuahẽvo ohohaguépe, ñane kuimba'e herakuã guasuetéva arapýre omomba'apo ikurundu ha ojerure gobernador-pe tove tojepypymi Yguasúre ha tombohape umi oturiteáva ohasa porã haḡua upe rupi.

YGUASÚPE PETEĨ TAPICHA OMBA'EPYAHUMOHĒŃIVA

Omotembiasaraháramo, *Dumont* omomarandu gobernador-pe mba'éichapa ohasaraka'e turitaháicha Niágara-pe, jahechápa upéichape ndohesape'a'ái ichupe ombohapévo Yguasupégua *turismo*.

Dumont ohoramoguare ovisita, yvy oĩhaguéicha Ysaingo jerére ijarapaite. Jesús Val ha'eva'ekue peteĩ *español* oñemopyrendáva upe yvýpe 1897-pe oguenohẽ haɣua ka'a ha yvyra iporãporãvéva, ha upéikatu oñemboheraguapy avei Milíko Kolónia kolonokuéra oñemboheraguapy ñepyrũhaitépe. 1903-pe, viahéro *Domingo Nascimento* omombe'u Jesús Val ndaje ogueroɣuahẽhague heta tapichápe peteĩ *kaváña* takuaraguiguávape ha upépe omoheñoisehague peteĩ *hotel*. 1910-pe, ha'e ajogua upe yvy. Péva he'ise upe *hotel Santos Dumont* opytahaguépe Yguasu-pe, ha'ehaguéra'e *Jesús Val* mba'e, jepéramo omotenonde Frederico Engel.

Uperamoguare, sa'inunga ikatu oje'e *estado* rekuái omopyrendahague peteĩ okarusu Vĩlla Yguasúpe. Añetehápe oñeikotevẽ heta tembiporu rehe ha avei upéicha peteĩ tape guasu rehe. *Gobernador Affonso Camargo* ha iñirũnguéra ojuhu peteĩ tape opytáva mbytépe. Sapy'aitérõ ɣuarã, oiméne mbohapy jasy pota rupiramo ɣuarã, tekuái *ekýpo* oje'ykeko upe léi *estadual* 1.260-re 1913-peguare rehe, ha oipe'a hikuái yvy Paranáme oñemohesakã rupi

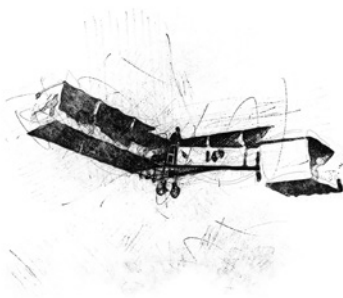
SANTOS DUMONT YGUASÚPE

tetãyguakuérape oñeikotevêha. Jepéramo upe léi ipyahu gueteri ha ndojegueroviapái ikatúne hağua ojejapo, pe ipahápe *decreto* 653 jasypokõi 1916-peguare, ohechauka *Estado* oipe'ahague upe yvy *Jesús Val* mba'éva. Oñeñorãirõ hetáma rire, upe *español* omoneĩ ohepyme'ēséva ichupe Parana *estado*, 1919-pe. Upéramo, oñemoheñói *reserva natural* ypykue Brasil-pegua ha Yguasupegua okarusu tetãyguáva ko'ẽrã, oñemoañeteva'ekue 1939-pe.

YGUASÚPE PETEÍ TAPICHA OMBA'EPYAHUMOHĒŃÓIVA

3

Panamérika
ombojoajúva

Alberto Santos Dumont okakuaapa rire, heta ára ndohasavéi *Brasil* retãme. Ikatu porãnte oiméraka'e oikuaa *Niágara* Ysaingo ohoromoguare *Estados Unidos*-pe amo 1890 rupi. Hembiaapo paha ha imba'e pyahu moheñoi paha, ojegueroikehápe 14-Bis ha *Demoiselle*, ogueroguataekue *Francia*-pe década peteĩha 1900-pe. Uperamoguare ha'e omoheñoi hetavéva aviasiõ rehegua, ha oho hese oñepyrũ meve Ñorairõ Guasu Peteĩha arapýpe.

Oñeñorairõ ñepyrũme 1914-pe, *Dumont* oñembokarréra pyahu, ha oñemoĩ ombojoaju ha ojepytaso militanteháicha, oje'éтарамo ko ára rupi, *continente americano* aviasiõme. Kóva oiméne ohóra'e hese 1920 rupi peve. Tetã rekuaiuéra omyendague ypy peve *aeroclub* ha oñomongeta hikuái mba'éichapa ojeguerguatáta mba'yru ovevéva.

Upéva upe árape, 1916 rupi, añetehápe ha'eva'ekue peteĩ ára neporáva *aviador* brasileño-pe ġuarã. Jasyteĩme, *Dumont* oguerokakuaa peteĩ tembiapo jahechápa ojeporu tuichaháicha aviõ *Amérika* yvýpe, upéichape omoaġuívo *Estados Unidos*, *Amérika del Sur*-gui. Hembijerurepy ombopepo *Estados Unidos*-pegua *aeroclub*, ha'éva peteĩ tetã atyguasu oĩhápe 28 *aeroclub*, tetã tuichakue.

Santos Dumont-pe oiporavo *estadounidense federación* omotenondévo ko yvýpe *aeronáutico* rekogutarã ypykue.

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

Kóva ko tembiaporãpako oñombyatyraka'e Amérika retãynguakuéra *aeroclub* pegua, Chíle-pe, ako jasyapy 1916-ramo. Jasyteĩ guive jaspokõi meve, hembiaapo heta rupi aviõ rehegua *Santos Dumont*, nda'ijavéi ichupe mba'eve. Umíva umi ára rupi *brasileño* oiko *Estados Unidos*, Chíle, *Argentina* ha *Brasil* rupi, upéichape hasýpe ojerejey *aeroclub* oñemopyrendahápe, *Nueva York*-pe.

Niágara ysyryńiko ojejuhu umi mokõi ypa *América del Norte*-pegua mbytépe, ha upéichape opyta avei *Estados Unidos* ha *Kanada* retã rembe'ýpe. Ojejesarekóramo peteĩ hendápe, y ñehẽ kakuaaite ndaijojahái ojejesarekóramo hese iporãnguépe. Niágara Ysaingo ohecharamoitemíva'ekue umi oturiteáva ha ojehe kangue upépe su ary XIX oñepyrũ ppy guive, haimeháime okakuaa ñepyrũramoguare *turismo moderno*. Yguasúpe ojeike ppyva'ekue 1825-pe, oñemohu'ãramoguare *Erie Canal*. 1850 dékadape, umi *tren* oñemboaju ha omongu'e ñepyrũ turismo, tuichaháicha.

“Niágara Ysaingo”, herava'ekue upe *accidente geográfico* ha tavakuéra oĩva *Estados Unidos* ha *Kanada* rembe'ýpe. Upe yvýpe, *tren*-kuéra oğuahẽ su'ary XIX oñepyrũramoguare

mbyte rupi, ha upéva añetehápe omongakuaa *turismo* ha ndahasyive estadounidense-kuérape oho haña Yguasúpe upe *centro* guasute guive *Nueva York*-pe, ha avei canadiense-kuérape, ikatu rehe oike hikuái *Torónto* yvy rupi.

1885-pe, oñemoheñoi ñepyrũ okarusu oñeñangarekohápe tenda rehe *Estados Unidos* ha Kanada korapýpe, *Niágara* Ysaingo oĩhápe. *Estados Unidos* korapy gotyo oñemohenda Okarusu *Estatu* *Niágara* Ysaingo rehegua, ha Kanada korapy gotyo katu okarusu *Reina Victoria*. Ágakatu, *Santos Dumont* ohoramoguare *Niágara* Yguasúpe, oĩva'ekue upéramo *tren* rape ombojoajúva mokõi yvypenhẽ kakuaa, oĩhápe tavaguasu, upépe oñeñuahẽ ha oĩ mokõi okarusu oñeñangarekohápe tekoháre. Péicha ha'e avei oipotava'ekue oñembojáramoguare Parana *gobernador* rendápe, tove kóva toñeinteresa Ysaingo rehe.

Ndojeikuaái mboy jeýpa ni mboy árapa hi'are *Dumont*, *Niágara* Yguasúpe. 1894 guive 1916 peve, hetajey ou ha oho *Estados Unidos*-pe, ko'ýte oñeñe'ẽramo *Nueva York* rehe. Vaichánte chéve ombohupáraka'e *Niágara* Yguasúpe ako 1894-pe, jápoke oĩ ipypore *Boston* ha *Chicago*-pe, mokõi táva oñehẽhápe tuichaháicha, upe y. Ha'e rupi peteĩ tapicha oikundaháva ha ohayhúva tekoha, ikatu porãnte *Dumont* raka'e ohasa añaite *Niágaragui* ha

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

ndohechakuaái upéramo upe mba'e porãite oĩva *América del Norte* korapýpe.

Ja'e chupe oikuaahaguéraka'e Niágara Ysaingo uperamoguare, mitākaria'y *Dumont*, 21 ary oguerovatáramo, oikéraka'e peteĩ *turismo centenario* ha peteĩ tetã okarusu oñeñangarekohápe tekoha rehe haimetéma oguerekóva peteĩ *década*. Uperamoguare, oĩmava'ekue peteĩ tape ogehoha yvy rupi, oñembohapeha pe *turismo* ha oñeñangarekohápe Niágara Ysaingopegua rekoháre. 1916-pe, Yguasu Ysaingo situ tuicha ojoavy: kóva ndahapéi yvy rupi ha *turismo* oñepyrũramónte ha upe korapy ijarateete.

Oñemoñe'ẽ jovakéramoguare ichupe diário *O Estado de S. Paulo* (1916-pe), *Santos Dumont* ogueromandu'a heta mba'e ojaposéva, upéva apytépe, ohaiseva'ekue avei peteĩ aranduka Yguasu rehegua. Ha ñambyasyrei kóva ko hembipota ndojehuihaguéraka'e ha ikatuporãnte oime heta mba'e rehe. Peteĩva, ojehechaháicha, ha'etahína oumi hasy hetépe ha iñakãme, ha upéva ombohape mbyky paite ichupe, ko'ýte 1920 rire.

PANAMÉRIKA OMBOJOAJÚVA

Santos Dumont rekove oñemboja'okuaa mbohapy hendápe: aeronáuta, mbojoajuha ha tapicha ikangypyrémavaramo. Oĩramoguare Yguasúpe, 1916-pe, ha'e aviador-mava'ekuevoi. Ha upéicha avei oñombojoajúma tuichaháicha uperamoguare, tetānguéra. Umi dékada oúvape opaite mba'éma ijetu'uve ichupe, ou rehe ha'e hasy, ha umíva umi mba'e rehe nañañe'ẽmo'ãi ko arandukápe.

Aeronáutaniko upe su'ary XX oñepyrũvo, ha'eva'ekue peteĩ tembiapo ojehecharamo ha ndetuicháva. Oñemboambuévo upe su'ary, oĩva'ekue peteĩ karréra oñemoheñoiha pe mákina ovevéva. Tembiapo uperõguaréniko, ndaha'úi katuetei oñemoheñoiva'erã aviõ ko'ağaguáicha, ãramo, oñemoheñoi *prototipo* ovevéva. Upéva upe tembiapo ryepýpe memetenunga oĩhápe kuimba'e añónte, oĩva'ekue avei kuña. 1903-pe, *Alberto Santos Dumont* oipytyvõ peteĩ kuñataĩ estadounido-gua heñoiva'ekue Kúvape, ha'éniko *Aida da Costa*, oveve hağua i-dirigible-pe, ha upéichape ojevy peteĩha kuña ko arapýpe opilotáve peteĩ aeronáve. *Raymonde de Laroche*-va'ekue upe kuña peteĩhaite oñemolisénsiava pilotoháicha 1909-pe. Héléne Dutrieu Francia-gua, oveve ypyva'ekue *Demoiselle-pe*, *Dumont* aviõ peteĩvape. 1910-pe, ha'eva'ekue peteĩha aviadóra ombovevéva pasaherokuéra. Upéramo ipotyjera aviasiõ rekove. París-pe, pevava'ekue mba'e guasujete, ha *Santos Dumont* omotenondepa.

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

Ko *brasileño* kóva, añetehápe ndaijojahái hapichakuéra apytépe. Añetehápe ndaha'eiva'ekue peteĩ “*aviador ingeniero*”, heta hapicha upe epokapeguaréicha: ha'eiva'ekue peteĩ tapicha ndaijojaháiva, omoheñoiva mba'epyahu oñemoarandueterei'ỹre kuatia ári. *Dumont* omoheñoiva'ekue mba'epyahu ha oñemoĩ okompeti ovy'ahárõnte, ha upéichape ijopói hetaheta Europa-pe umi aeronauta iñaranduranduvéva apytépe. Oñemyasãiva'ekue 20 jasypa 1901-pe, diário *The New York Times* omomarandu ko *brasileño* oganahague jopói *Deutsch*, ombojerehaguére ovevehápe upe Torre Eiffel, París-pe, i-Dirigible nº 6 rupive.

1906-pe, *Santos Dumont* ha'eiva'ekue peteĩ tapicha ojehecharamóva. Ovevéramoguare pokãmi aravo'ípe 14-Bis rupive, ombojurujái lomitãme *Francia* retãme. Upéramo ojehu upéicha ha tapichakuéra omomba'eguasueterei ohecha rupi oveve porã asyete. Opavavetéva tapicha Europapegua ha avei umi momaranduhaikuéra tuichaichavéva ojesarekojoa ko tapicha imba'ekuaaitéva rembiapokuére.

Ágakatu, oġuahẽhaguéicha avei peteĩ tesapirĩme, sapy'aitépe ohasajey lomitãgui upe mba'e, ojehu rupi heta mba'e. Peteĩva ha'ehína oġuahẽ rupi Francia-pe *Wilbur Wright*, pe imba'yruveve *Flyer*-pe. Jepe ndaiporiva'akue ohecháva, joyke'ykuéra *Wright* ombokuatia ovevehague hikuáiraka'e

PANAMÉRIKA OMBOJAJÚVA

Flyer rupive 1903-pe, aipóna mbohapy arýma oveve mboyve *brasileño*. Ha, añetehápe, omoheñói hikuái peteĩ mba'e oikoitéva. 1908-pe, francia-guakuéra ohecha hesatee rupi heta aravo oveveha, ha upéva oñembojovake umi aravo'imimi ovevéramo ndive *Santos Dumont*, i-14-Bis rupive.

Herakuã guasu gueteri upéramo, jepéramo naiñakãrakuguasuvéima hese lomitã, *Santos Dumont* ohorei hese ogueroguata kyre'ỹvo hekove. 1909-pe, omoheñói peteĩ aviõ hérava *Demoiselle*, péva rehe oje'e ha'ehague aviõ ypykue *deportivo* ojehepyme'éva arapýpe. Hemiheñoimby ika'avoitemi mitãrusukuéra uperamoguare iviruhetáva apytépe. Dumont-pe ojehecha ovevéramo oikóvo *Paris* ári imákina rupive, ha oguejymimiete avei iñangirũnguéra korapy guasu rupi kokue rehe hamba'e, jápoke oikotevẽ umi tenda tuicháva oguejy haɣuajepi yvýpe.

Mokõi mba'e guasuete ojehu 1910-pe. Tenonderãite oje'ekuaa upéramo ipahaite ovevehague *Santos Dumont*. Ho'a rire i-*Demoiselle*-gui, ojehechakuaa hese hasyakuaahánipora'e. Hesaráima rire ichugui tapichakuéra ha ha'e oñemoĩha ojepohãno okuerajey haɣua, ñande *aviador* osẽ oho *Francia* rembe'ýpe, 200km opyta upéva Paris-gui, upépe oiko okapu peve Ñorãirõguasu Peteĩha.

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

Umi jasy ñepyrurã oñeñorãirõhápe, *brasileño* oñeikuaveẽ *Francia ejército*-pe oipytyvõ hağua hembiaapo rupive. Ha áğakatu, ha'éngo ku ndokirĩrkuaáiva ha ojepokuaavaígui pyharekue oiko oveve ára ru'ãre, vesinonguéra he'i hese ha'eha pyrague. Upe oñedenunsiamírente oğuahẽ hendápe tahachi ha, pe amo ipahápe he'i chupekuéra toñyromi ichupe, oñentende vai rehe ko mba'e. Ipochy rupi, ndojehechakuaáiri rehe ichupe ha oje'e rupi hese aipo ha'eha pyrague, ñande aviador ohapypaite umi kuatia ha tembiaporã ombosako'ivekue oúvo.

Pe ojejúva ha pe *inseguridad* Europa-pe, omuña Dumont-pe ha oheja kontinente tujaite. 1916-pe ojepytañojéma ambue tembiaporã rapykuéri. Ndaha'évéima upe *aviador* ha *deportista* 1900-pegua. Kóva ko hekove pyahu vorépe, *Dumont* ko'ágã ha'ehína upe omotenondéva aviasiõ *civil*, Amérika yvýpe. Uperamoguare, aviasiõ okakuaa pya'e ohóvo, áğakatu, ndaipóri gueteri temimõimby tetãmegua ombohapeva'erã mba'yruveve ojegueroğuaata hağua. Tenonderãite omboguatava'ekue umi *aeroclub* ha ndaha'eivoi ni tetã rekuái. Oĩva'ekue *aeroclub* opaite tavusu rupi ko Amérika-pe ha hetavéntema *Estados Unidos*-pe.

Santos Dumont-pe ojeikuaaitemíma upe tetãme, jápoke heta jeýma ou ha oho upépe. 1902-pe, *prensa* estadounidense omomandu tuichaháicha ojojuhuhague mba'epyahu moheñoiha *brasileño* ha mba'epyahu moheñoiha *Thomas Edison*. Jasyrundýpe, upe arýpe, “*Menlo Park Mágo*” ojekuaahaguéicha *Edison*-pe, oñeñanduka avei *prensa*-kuéra apytépe, ha upépe he'i hí'ãiteha ichupe *Santos Dumont* toipytyvõmi oñemoheñoi haña *Estados Unidos*-pe peteĩ *aeroclub*, upéva upe mba'e ojehe mbohapy ary riréma.

Upéchagua *aeronáutico club* okakuaa pya'eterei. 1916-ramo oĩma 26 *aeroclub* upe tetãme, oñombyatypa guasúva hikuái *Estados Unidos*-pe peteĩ *federación nacional*-ramo. *Aeroclub* omantenéva *revista Flying*, 12 jasyteĩ 1916-ramo, oguerovy'a pakõiháma heñoihague hikuái ha osena oñondivekuéra. *Santos Dumont* upéramo osena avei hendivekuéra ha oĩ umi oñembo'eguasuvéva apytépe. Oje'e hese upéramo ha'eha peteĩ *aviador revolucionario* ha ha'ehague upe omohenoiva peteĩ aviasiõ raperã ko América yvýpe.

Ĩñeẽme, upe pyhare oñesenahápe, *Estados Unidos Aeroclub* oñembyatypárõguare, Alan Hawley, omotenondévo pe *federación*, tuichaháicha he'i, aipójeko aviasiõ herakuã guasuvéva apytépe oĩhahína *Estados Unidos*. ĩñeẽme, ha'e he'i irrevolucionarioha yvytu rehe, *Cristóbal Colón* irrevolucionariohaguéicha y ape ári. Ombopepo haña he'íva,

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

oñemoĩ ombohysýi umi ojejapoitáva: tenonderándajekoraka’e oveve ñepyrũ joyke’ykuéra *Wright*, *Estados Unidos*-gua; ñepyrũrandajeraka’e tapichakuéra resa renondépe oveve ypy *Santos Dumont*, *Brasil*-gua; *Alpes* ári oveve ypyva’ekue ha’ehína *Jorge Chávez* ha *Juan Bielovucic*, *Perú*-gua; oveve ypyva’ekue paraguasu ári ha’evaekue *Glen Curtiss*, avei *Estados Unidos*-gua. Heseukuéra ae, ko arapy pyahu, “ombopepo” arapy tujápe.

Uperamoguare omomorãite joyke’ykuéra *Wright*-pe, tapicha oisãmbyhýva atyguasu ohenói *Santos Dumont*-pe oñe’emi haña. Ha’eva’ekue oĩva *Estados Unidos Aeroclub* rérape. Oñombyatypa Guasurõguare Aeronáutika, *Chile* retãme, ako jasyapy upéva upe arýpe. Upe *brasileño* he’íva, añetehápe oĩporãnte ha’e rehehína upe hembiapovoi oikuave’ëva’ekue amandaje ryepýpe. *Dumont*-pako ombohapyraka’e oñemoheñoi haña hetaiterei aviõ ha oveve haña opárupi, upéichape oñembopya’eve haña tapicha oviahávape. Ha upeichahágui oñeikotevësapy’áramo ko mákina, ikatu porã avei oipytyvõ oñedefendévo Amérikape.

Upéva upe tembiapópako aremi porã ojokóraka’e *Santos Dumont*-pe umi árape. 1916-pepako ha’e henyhête, hembiapó hetaiterei ha nda’ijái chupe mba’eve, jasyteĩme ohova’erã *Nueva York*-pe *Aeroclub* senahápe; jasyapýpe ohova’erã *Chile*pe *Amandajehápe*; jasypópe oñombyatyva’erã *Río de*

PANAMÉRIKA OMBOJOAJÚVA

Janeiro-pe ha jasypokōimekatu oujeymava'erã *Estados Unidos Aeroclub*-pe. Ojehechátaramo oikundahahague jasykōi guive ha ojevyjey peve jasypokōime, ojehecha avei Dumont-pe ombojoajuhague *Aeronáutica Panamericana Amandaje*, Chílepe.

Oviaha mboyve, 17 jasypakōi 1915 guive ha 8 jasyteĩ 1916 peve, Santos Dumont avei oĩ *Amandaje Científico Panamericano Mokōihápe*, Washington-pe, ha upépe oikuave'ẽ hembipota oguerokakuaatahápe aviasiõ Amérika ryepýpe. Uperamoguaré, *industria* okakuaaitevéma Estados Unidos-pe, America del Sur rehe oñembojojátaramo. Jepéramo upéicha, ojehechátaramo tuichaháicha, umi táva Río de Janeiro, Buenos Aires ha Santiago umíva ndojoavyguasúi umi tenda estadounidense-peguágui, taha'épara'e Nueva York ha *Chicago*.

Panamerikáno atyguasú ipotyjajái uperamoguaré. Upéramo, oĩhaguéicha he'i ikatuha ojokupyty ha oñopytyvõ tapichakuéra Amérika retãnguakuéra, upéva omopyrenda tuichaháicha *Washington*. Ojehechaháicha, upéva upe mba'e ohekahína peteĩ mba'e *geopolítico* ohechaukáva oĩha upépe *Estados*

Unidos, ha oñemoĩha upe ñe'ẽ “*America Latina*” rehe, omoheñoiva'ekue umi Francia-gua su'ary XIX mbyte rupi, ohechauka haġua mba'épa oipotáraka'e *Imperio Napoleónico*, upe yvýpe.

Kóva ko oñeñorãirõha ojejúvopa, oje'éta panamerikána térã latinoamerikána, osyryry opárupi América Estado-kuéra ryepy rupi, oñemosãsõ rire tetãnguéra, ako 1810 ha 1820 dékadape. 1823-pe, techapyrãramo, mburuvichavete Estados Unidos-gua, *James Monroe*, oñe'ẽrenduka Congreso-pe ojekuaataha peteĩ *Doctrina Monroe*, ha pévape hi'aitéta upe rire, omopyrenda “Amérikano kuérape” ġuarã. Monroe-pe ġuarã, hi'aité omopyrenda ha'ekuéra oisambyhyhahína *Estados Unidos* polítika he'iháicha ko yvýpe. Upéramo umi mba'e rehe oñoñe'ẽ'api tapichakuéra. Upéramo oñemohesakã oje'etaha amérika retãyguakuérape, “amerikáno”, opavavetéva heñoiva'ekue Ko arapy Pyahúpe, ojekuaáva avei *hemisferio occidental*-pe.

Aviador-kuéra apytépe, kóva ko tape ojeġuataha ha oñeñorãirõhápe ojejúvo tetã ambueháicha, ohechakuáa umi aviasiõ omoñepyruva'ekuépe, ha umíva apytépe oĩ *Estados Unidos*-pe joyke'ykuéra *Wright* ha *Glen Curtiss*; Brasil-pe, *Santos Dumont*; Perúpe, Jorge Chávez ha *Juan Bielovucic*, ohechauka péva, mba'éichaparaka'e oñoñe'ẽ'api tapichakuéra upe árape.

PANAMÉRIKA OMBOJOAJÚVA

Kóva ryepypeva'ekue heñói *Santos Dumont* rembipota Amérika yvagapýre, omoheñoinguévo aviõ oguerahakuaáva tapicha ha opaite mba'e ojehepyme'ēséva. Ojegueroquata haña kóva, oñeikotevẽva'ekue peteĩ atyguasú tetãnguéra oĩmbahápe *aeroclub* reraitépe, ha upéramo oñemoheñói peteĩ *aeroclub* Amerikapegua, upe riréma oñembohérava *Federación Aeronáutica Panamerikána*.

Upe tembiapo niko ojegueroquatáhinakuri *Nueva York*-pe, ágakatu, *Aeroclub Chile*pegua oimbíta, ojejapóvo *Santiago*-pe. *Santos Dumont* ojepytsa mbarete uperamoguare, tenonderã mba'epyahu moheñoiháramo ha mokõiha *Aeroclub Estados Unidos*-pegua reraitépe, ha upéi oñepyryma omba'apo *i-presidente de honor*-háicha. 5 jasykõi 1916-pe, ñande aviador oho *Nueva York*-gui, ha oñuahẽ ánde retãme, haimete peteĩ jasy riréma, peteĩ 1º jasyapy jave. Upe viáhe ojepyso 25 ára, ha upéva ohechauka, ko'ẽrõ ára, aviõ rupive ikatutaha ipya'eve opaite mba'e ojeho haña *América del Norte*-gui *América del Sur*-pe.

Ojeguero'vy'ávo upe mba'e, *Dumont* omomandu prensa-pe ko mba'e oñemoñepyryha ikatu hañaicha oñemopyrenda tembiapo ko'ẽrõgua, jahechápa hetaiterei aviõ oveve *América* yvýre, ha upéicha ombopya'eve umi viáhe, 24 ára ojepyso'akuaáva, tojejapo 24 aravópe. Ichupe

ġuarã, aviõ rupive oñepytyvõ mbaretéta *Estados Unidos* ha *América del Sur*, ha upéichape ojehepyme'ẽ hetavéta opaite mba'e, ha ojehepyme'ẽta avei aviõ deportivo ha oñepysyrõvo *hemisferio occidental*, "oñeñorãirõ sapy'áramo". Ikatu haġuáicha ojehecha ovevéramo pasu aviõ, ojeguerahahápe oñevendétava, *Federación Aeronáutica Panamericana* añetehápe oñeikotevẽ (*Tenth Annual Banquet* [...], 1916).

Chílepe, 400 tahachi ndaikatúi ipu'akávo tapichamivéma ohóva rehe, ikatu haġuáicha ogueroġuahẽ ñande *aviador* ha delegadokuéra Brasil, Argentina, Peru, Uruguái, Kolómbia ha Guatemalaguápe, ha'e ha avei oĩhápe ambue tetãygua. Upe atyguasúpe, *brasileño* ojeporavo tendotáramo ha omotenonde tembiapoita ikatu haġuáicha ojegueroguata ohóvo tape oñemboveve haġua aviõ, *América* yvýre.

Peteĩmba'eikatuva'erãichagua ojehechahandaikatúiva'ekue oñemokañy osẽva revista *Flying-pe*, ako jasyo 1916-pe, *Estados Unidos* Aeroclub-guakuéra okoróiramoguare oĩhague rehe herapekuéra tapicha ha'ekuéra oipota'ỹva térã tapicha hesekuergua'ỹva. *Aeroclub* rendota, *Alan Hawley*, *embajador* Estados Unidos-gua, Chílepe, nomomba'eguasúiri *Santos Dumont-pe*. Upe *embajador* omýi upéicha ndojokupytyĩre iku'áre mba'eichakuépa peteĩ tapicha ndaha'éiva *Estados Unidos-gua* oisãmbyhýta hetãnguéra rérape (*The Pan-American* [...], 1916).

PANAMÉRIKA OMBOJOAJÚVA

Oĩvehína ambue mba'e. Upe tembiapoguasú oikuave'ẽva *Santos Dumont*, añetehápe ndojehecháiva araka'eve ha upéva upe *dirigible* papy 6, ha 14-Bis terã *Demoiselle*. Jepéramo upe su'ary oñepyrũme ndaiporiva'ekue aviõ, década ohasamivévo hetaitereíma aviõ ojejapopyre ha ojeporúmakatu avei Ñorãirõ Guasu Peteĩha ryepýpe. Añetehápe pya'eterei rasáma oñemoheñoĩ aviõ pyahu. 1919-pe, hetaiterei tekuáima ko kontinentepegua oñeinteresa ko mba'e rehe, ha ndaha'véima aeroclub-nte ojeypyapy ha omba'apóva hese, ãramo avei estado ryepy guive.

Hákatu, 1916-pe, umi *aeroclub-pe* ha'e gueteriva'ekue omandapáva, aviõ rehe oñeñe'ẽramo. Oñemoheñoĩma rire *Federación Aeronáutica Panamerica* Chíle-pe, upe rire Dumont-pekuri hi'aitéma oho *Río de Janeiro-pe*, chupékuri hi'aité ombosako'i peteĩ atyguasú, ha upépe toñombojovake aviõkuéra panamerikanaygua ha upévakuri hi'aité chupe ojejapo *Brasil* tavusúpe, upe ary oúvape, upéicha osẽ *revista Flying-pe* jasy póramoguare. Oviaháramoguare 1916-pe, hi'aité aveikuri chupe oho Guenosáirepe ha upépe tomomba'e guasu 100 ary ñepyrũ oñembohekovesãsohague *Argentina*, ha upéima ohasajey ha gua *Nueva York-pe*, jasy pokõime.

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

1919 guive, pokāmi ary oñeha'ã rire aviasiõ rehe *Santos Dumont*, tetãyguakuéra oñomoirũmba guasu aeronáutiko rehegua ha ndohejavéima *aeroclub* pópe, ãramo *Estado* amerikanoitéma ojeity ha omba'apo hese. Kóva ryepýpe, ojehechaháicha, jepéramo tembiasakue ryepýpe oñemomba'e guasu *Federación Aeronáutica Panamericana*, omoheñoi ha ogueroguatava'ekue *Santos Dumont*, upe *Aeroclub Estados Unidos*-gua, ko'ágã gũarã ndovalevéima. Upe mba'e iporãva ojehechakuaávaniko ha'éhina okakuaahague upe aviasiõ, ha oñemoheñoi pyahúvo ojehecháma ojejapo porãve ha upéicha avei umi temimoĩmby omba'apo mbaretevéma Aeronautikaháicha.

Ndaipóri jahechava'erã, 1920-pe ha'éva'ekue ára pyahu *Santos Dumont* rekove-pe gũarã. Ndaha'évéima ha'e *aviador* oñepyrũramóva ni tetãnguéra omboajúvaramonte oikóva. Kóva ombohasyvéntema ichupe. Ojeguerekóniko kuatia ha'e oñe-interna-haguépe, ohohague heta tasyópe okuerajey haña *Suiza* ha *Francia*-pe. Ha péichape ha'e hasyhasyve ohóvo ha pe amo ipahápe omano peteĩ 23 de *julio* jave, 1932-ramo, *Río de Janeiro*-pe, ogueroguatáramoguare 59 ary.

Ohoramoguare tetãrembe'y mbohapyvévape *Argentina-Brasil-Paraguái*-pe, 22 jasyrundy guive 27 peve, 1916-pe, *Santos Dumont* ha'évaekue peteĩ kuimba'e opyryĩva. Pokõi

PANAMÉRIKA OMBOJOAJÚVA

jasýpe, ha'e oikundaha mbohapy tetã rupi, upe árape ijetu'umi ojeju ha ojeho haḡua ha michĩha guivo, 20 ára ogueraha ichupe. Ha ndaha'úi oje'erasámava ku oje'éramo umi ára ha umi jasy ryepýpe, *Santos Dumont* ohasa hetavehague ýre, yvy apére ramoguágui.

Oĩma rire hembipota ryepýpe ha ombojoajúvo tetānguéra Amerikaygua, aviasiõrupive, iporã oñeñeporandu: mba'épa oraháneraka'e *Santos Dumont*-pe 24 ára oho haḡua ohecha Yguasú *Ysaingo* ha upéi oho haḡua Kuritíva gotyo, ikatu haḡuáicha oñomongeta Parana mburuvicha ndive y ñehẽguasú rehegua. Nahesakã oñembohováicha. Jaikuaániko *Santos Dumont* oikuaahague Niágara Ysaingo ha omba'apopa rire Chílepe, ohohague Guenosáirepe. Ohasa 25 ára ohejávo Chíle ha ohóvo Argentina-pe. Sa'i jaikuaa hembiapokue Guenosáirepegua. Ikatu porãnte oiméraka'e ohecha peteĩ oñemoherakuáva Yguasú rehegua Yguasúpe ovisita haḡua. Uperamoguare, tren oho Posádape ha omba'aporamoite, mbohapy ára ygaratápe oḡuahẽkuaaitéma "Niágara Latina-peguápe". Upéicha ojapova'ekue.

4

Ysypoñe'ẽ

pyporesã ári

Ogüahêvo São Paulo-pe, jasyo 1916-pe, Santos Dumont-pe oñemoñe'ējovake diário *O Estado de S. Paulo*-pe. Hesakã porã uperamoguare oñe'ětaha aviasiõ rehe ha upéicha avei ojepyapyhahína tetã ambuekuéra rehe. Ágakatu, oñomongetahápe momaranduharakuéra ndive ni naimandu'ái *Aeronáutica Paramérica Confederación* rehe: oñepyrũ guive opa peve oñe'ẽ Yguasú rehe, "Ojekuaa hese ha hesáre mba'eichaitépa ikyre'ỹ ha iñakāraku". Dumont omohesakã omoñe'ējovakévape oĩha peteĩ "Niágara Estados Unidos-gua ha ambue Niágara América del Sur gotyogua" (Oñomongetakuévo[...], 1916).

Santos Dumont, iñakārakuve pa'ũme omohesakã ndahetaiha upépe hikuái ha noñemopyrendái gueteriha ojegueroquata haña *turismo* tuichaháicha. Ojeviaha poteĩ jasy pukukue Guenosáire guive. Upéramo, *Brasil* rupi ndaikatúi ojeho yvy rupi. Jepe upéicha, Dumont omohesakã: "Yguasú Ysaingo ndaijojahái". Jepe upéicha, ndaipóri ombyasyva'erã oviaha haguére upépe. Óga ojepyta hañuáre katu he'i: "Peikuaákena ndaiporiha upépe ni peteĩ *hotel*. *Hotel-ramo* oĩ peteĩ oga'imi ikoty mokõi ha isála peteĩva, ha upevamínte".

Mba'eveichavéramo tapicha joheipyre, ndogueromandu'ái Yguasú Ysaingo opytahague peteĩ yvy ahénope, ha yvy jára ha'eha peteĩ pytagua. Jepémo upéicha, Dumont omohesakã

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

oikuaaha mba'éichapa ikatu oñembohape *turismo* Yguasúpe. Hembichechapýpe ha'e oguerekopaité iñakâme ohoramoguare ombohupa Niágara Ysaingo: peteĩ tape ojeho hağua, oñemokyre'ỹ hağua oturiteasévape ha oñemoheñoiva peteĩ tenda oñeñangarekóva hese. Ha ã mba'erāniko *Dumont* kuri oñerremanga ha oho Kuritívape omoinge hağua *gobernador* akâme tuicha mba'etaha Yguasupegua Ysaingo rehe oñemba'apóramo.

Yguasú syríniko heñoi ojoajuhápe *Iraí* ha *Atuba* ysyry, Parana tavusu kuarahy resêvo gotyo. Oñepyrũ añetehápe kuarahyresẽ guivo ha oho kuarahy reike gotyo peteĩ 910 km, ha ohasa ohóvo Parana *estado*, oĩhápe peteĩ *unidad federativa* oñemoheñoi'akue 1853-pe. Oñeğuahẽ mboyvemi Parana syry ojehykuavohápe, ojejuhu upépe peteĩ Ysaingo ndahuvicháiva upe *región* apýra kuarahyreikévo gotyogua *estado* ryepýpe. Upéva upe tendápe, ysyry ohechauka moõ pevépa ojepyso *Brasil* ha *Argentina* yvy, ha Yguasú Ysaingo opytaha mokõivéva retâme.

Jepéramo tuichaháicha ojojogua Niágara Ysaingo ndive, Yguasú syrypegua Ysaingo ojejuhu *América del Sur*

korasōme. Oñembojoavytaramohína *América del Norte* gotyogua ojehuva'ekue ndive, ko'ápe upe su'ary XX mbyte rupi oñemoheñoi peteĩ tape guasu ojeguatakuaaha rupi oñeġuahẽ meve upépe. *Brasil* gotyogua tendápe, *Parana estado* omoheñoi ypy upe yvy, ha upéima mokōipa ary rire ae ombotuichave pe *federal* rekuái. 1969-pe ae, haimete mbohapy dékada rire, ko tape guasu oñembotapehũ.

Jepéramo hasyetemi oñeġuahẽ upépe, heta tapicha joheipyre herakuã guasúva oġuahẽ upe yvýpe oñepyrũvo su'ary XX. 1903-pe ñe'ẽpapára ha *diputado* paranagua *Domingos Nascimento* he'i ohasava'ekue upe Ysaingo guasuetépe. Upe viahéro omohesakã, *Brasil* yvy gotyo, ndaiporihague mba'evete asy oñemopyrendáva ojeturitea haġua, ha *Argentina* gotyoguápekatu, oñepyrũpyrũramoguarehína oúvo opajte mba'e.

Brasil-pe, *Jesús Val* oisãmbyhy oturitea haġua *Domingos Nascimento-pe*. Upe *español* omombe'u, ndaje ohupytyhague peteĩ yvypehẽ su *hectárea* oguerékóva ha avei umi Salto Santa María-pegua opytáva Milíko Kolóniape oñemitỹ haġua. Uperamoguare, oñemba'apo kyre'ỹ oñeguenohẽvo ka'a ha upéicha avei yvyra iporãporãva ojeguerahauka haġua *Argentina-pe*. *Jesús Val* omohesakã ñe'ẽpapárape hi'aitéha ichupe oñembohape upe *turismo* ha oguerekomahavoíkatu peteĩ kaváña ikatuhápe ogueroġuahẽ

tapicha oikuaasévape upe tenda iporãitéva.

Nascimento-pe ñuarã, Val ha'eva'ekue upe *turismo* sãmbyhyha ypykue Yguasúpe. Jepéramo *Frederico Engel* ha'eva'ekue upe omoheñoi ñepyrũva he'iháicha *Dumont*, “peteĩ oga'i *hotel* rerapegua” Yguasúpe, heta ary ohasa rire, *Jesús Val* ha'eva'ekue upe herénte ypykue *hotel región*-peguápe. 1906-pe, oisãmbyhyva'ekue peteĩ tenda ojepytahápe ojepytu'u *Argentina* retã rembe'y gotyoguápe, ha añetehápe ndaha'etí iporãvéva peteĩ chósá ojejakutúvagui ysry rembe'ýpe. He'isevahína, 1922-peve, oñemopu'ã meve peteĩ *hotel* iporãva *Argentina* retã rembe'ýpe, uperamoguare oĩva'ekue pokãmi óga chavi ojegueroġuahêkuaahápe Yguasúpe ohóva mokõivéva retãgui.

1914-pe, Milíko Kolónia ojevýmaramoguare Vília Yguasu *municipio*-pe, *turismo* añetehápe oñepyrũ ojehecharamo. 14 jasyapy jave upe arýpe, upe Léi 1.383 omoheñoi *municipio*, oñemopyrendáva peteĩ 10 jasypoteĩ jave ha *alcalde* ypykue ha'ehaguépe Jorge Schimmelpfeng, ha oñemopyrenda ñepyrũhaguépe avei *Cámara de Concejales* ypykue. Ary peteĩha omandahápe, 1915-pe, Jorge *Schimmelpfeng* oho Posádape, upépe oñembyaty *Frederico Engel* ndive, kóva ko tapicha isỹimava *hotel* rehegua negósiope, ha he'i chupe ou haġua hogaygua

ndive VÍlla Yguasúpe omoheñoívo peteĩ negósio pyahu ha'éva hotel rehegua. *Alcalde* ohechauka ikyre'ýha omoheñoívo upe *turismo municipio* ryepýpe.

Hotel Brasil oñemoheñoí kóicha peteĩ 15 jasybateĩ jave 1915-pe, upe táva mbytetépe. Upéicha avei, *Engel* oarrenda Jesús Val-pe upe “oga’í” Ysaingo ypyetépe, ha upéichape oñemoĩ oipysove ijotel. Omoporãve haḡua upe *turismo* rekove, Engel oipurupaite ohupytymíva guive ipoguýpe, he’iséva, oñeha’ãmbaitéhague jepéramo ndaiviruhetaí, jahechápa ojeḡuahêve upépe ha ojevisita upe tenda.

Jepéramo tetã rekuái nombovirúi uperamoguare chupekuéra, ñepyrũrã ojepoi hikuái kánchape upe oĩhaichaité, okompetívo tetã rembe’y ambuéva gotyogua ndive. Techapyrãramo, *Santos Dumont* oḡuahẽ Puerto Aguirre-pe, ojekuaáva uperamoguare Puerto Yguasúpe, Argentina távape, peteĩ 22 jasyrundy jave 1916-pe. Mokõi ára rire ae, ojerure asy rupi hetãyguakuéra, oñemboheraguapy *Hotel Brasil*-pe. *Dumont* ha'éva'ekue upe visíta herakuã guasuvéva uperamoguare, taha'e upe óga guasúpe térã pe óga michĩévape, “oga’ípe” ojekuaáva, Yguasúpe.

Oikuaávo hikuái upe tapicha joheipyre omoheñoíva mba'epyahu ouhague *Argentina* yvy gotyo, *Jorge Schimmelpfeng* ha *Frederico Engel* ohasa tetã rembe'y ha

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

ojerure ichupe hikuái, jápoke ha'e hetārayhu, ohasami haḡua avei *Brasil* yvy gotyo. Umi oporoimbitáva, ndaiviruhetáiramojepe, omoheñói heta mba'e porā: oñemoĩ ojeroky, oasado'apo ha ogueraha omboguata Dumont-pe, Ysaingo rupi. Ohasaháicha upe *hotel centro* peguápe, tapicha oporombohupáva ohasa mokõi ára avei upe *sucursal* Ysaingo oĩhápe, upépe ohecha mba'eichaitépa Yguasú syry oñehẽ saingo ha iporā añete ojesarekóvo hese heta henda guivo. Umi ára oĩ aja pukukue upépe, oñomongeta hikuái heta mba'ére ha ohecha mba'épa ojapokuaa *turismo* rehe tetã rembe'ýpe.

Santos Dumont ojoavy umi ambue *viahéro* ndive, ha'e ndokyhyjéi rehe "ojepe'a" jeýrõ ḡuarã pe tetã korapy Ysaingo oĩha, péicha heta tapicha ohechava'ekue ojepyřũramo oñemopyrenda tetã rembe'y. Heta tapicha jurúgui, techapyřãramo, *Domingos Nascimento* jurúgui oñehendu umíva umi mba'e. Oñemomombyřývo tuichaháicha ojepokuaahágui ojejúvo, ñande *aviador* ojerure oñomongetami haḡua Parana *gobernador* ndive ohecha haḡua tojejapo py'a porā peteĩ tape guasu "ombopy'a ha omoḡuahẽva'erã" tapicha ohechasévape Ysaingo.

Jepéramo oñeha'ãmbaite oguerokakuaávo *turismo*, Vĩlla Yguasú *alcalde* rembiapo ndojepysomombyřýi. Añetehápe ndaivirúi ha ndahapéi avei oḡuahẽ haḡua Kuritíva tavusúpe.

YSYPOÑE'Ē PYPORESÁ ÁRI

Upe omoingehaguéicha *Engel* akāme o-hotel-apo haġua, upéicha avei *Schimmelpfeng* ojerure tuichaháicha *Santos Dumont*-pe te'í Parana *gobernador*-pe tekotevêha oñemba'apo ha ojegueroquata Ysaingo rehegua *turismo*.

Ha upeichaite oumi ojeheu. Vílla Yguasúpe, *Santos Dumont* iñakāraku karia'y ko mba'e rehe. Upe kuimba'e omoheñoiva'ekue 14-Bis ha avei upéicha upe *Aeronáutica Panamericana Federación*, anichéne ndoikuaái mba'épa ikatúne ojejapo.

27 jasyrundy jave 1916-pe, *Santos Dumont* oho'ohove ohóvo kuarahyresê gotyo, kavaju ári. Ndaiporiva'ekue tapeguasú. Ha umíva ñanemandu'ávo, ysyponẽẽ ha'eva'ekue tembiporu neporãva. Oho rire kavaju ári poapy ary rupi ha ohasa rire heta tava'í rupi tetã ruguáre, ñande *aviador* oġuahẽ Parana tavusúpe. Upépe ojegueroġuahẽ tuichaháicha ichupe ha oñemomorã po ára pukukue oĩ aja Kuritíva-pe.

Gobernador Affonso Camargo ndive oñomongeta upéramo petẽ 8 jasyo jave. Momaranduhára upepegua he'í, ñande

aviador “ojerurehague *estado* rekuáipe, toñeha’ãmbaite ha tojeporu yñehẽguas upepegua, oñemoheñoívo peteĩ okarusu tetãynguáva ha ikatu porãnteva ohenoihenói tapichakuéra oturiteávape” (Santos [...], 1916).

Gobernador, apysa memete uperamoguare ha hi’aitéma ichupe Yguas ombojevy “Niágara Latíno-pe”. *Santos Dumont* ikatu porãnte oiméra’e he’i mba’épa ojejapokuaa ojeġuahẽ haġua upépe, mba’éichapa ikatu oñemopyrenda upetenda oporovisitátavape ha avei upéicha oñeñangareko haġua peteĩ tenda guasúre. Upéramo, *Affonso Camargo* añetehápe ndahembiporúiva’ekue otape’apo haġua, omombarete haġua *turismo* térã omoheñoívo peteĩ tetã okarusu. Katu hembiporumimi léi ryepýpe.

1907-pe, Parana omoneĩ ñepyrũ Brasil-pegua *código*, ka’aguy rehegua, ha upéichape oñemoñepyrũ peteĩ *política* oñeñangareko haġua. 1913-pe, ambue léi ombopokatu *estado* rekuáipe ojepe’a haġua yvy tetãnguéra mba’éva. Ohendúvo *Dumont* remiandu, *gobernador* ojeipy’amongeta Paranáme ġuarã léi pyahúre, ndojejapóiva gueteri uperamoguare. Upéichape, mbohapy jasy ñande *aviador* ovisita rire, *Affonso Camargo* oyvy’o *Jesús* Val-pe ha oheja tetã mba’éramo, upéramo ojepe’a ñepyrũ yvy tetã mba’éva.

31 jasypokõi jave 1916-pe, *Santos Dumont* ojevy potápema *Nueva York*-pe, *Parana* gobernador oguenohẽ peteĩ *Decreto Estadual* papapy 653, upépe oñemboguapy oñeñangarekotaha upe yvýre “upe yvy oĩhápe rehe Yguasupigua Ysaingo, oñemohenda haña tapichakuéra ha peteĩ okarusu”.

Jepéramo *Santos Dumont* remiandu tuicha mba’e Yguasupigua Yguasúpe ñuarã, ojejaposemava’ekuevoi ojejuvohína peteĩ okarusu tetã mba’éva, ha upéva osyryry ñepyrũ 1876-guive. *André Rebouças*, *ingeniero* peteĩha ipire hũva *Brasil*-pegua, omyasãi marandu ojerurehápe ani haña ojepoko yñehẽguasu rehe, ani “kuarepoti ni tata” rupive oñemongy’a, ojepensávo ñemoñare pyahúre (*Rebouças*, 1898). Ichupe ñuarã, ndaha’ei oipotáva oñembo’yke *turismo*, ãramo toñeñangarekónte upe oñembohendaháicha ha tove tojejesareko mba’éichapa ojejapo Niágara-pegua Ysaingo.

Ojejesarekóvo *Rebouças* rembiecha rehe, Milikokuéra Kolónia Kapitã *Edmundo de Barros* ojerure ha ogueroguata pe 1890 paha gotyo ogehape’apo haña tuichaháicha peteĩ 20 *kilómetro* pukukue, oñembojoajúvo Vĩlla Yguasú, Ysaingo ndive. Ha ijeheguieténte oñemoĩ ohai peteĩ vyra rehe he’ívo “Tetãygua Okarusu”. Jepéramo ha’e ojapóvo ijeheguínte, upe ojehaíva upépe oporomyangekói oimo’ã

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

rehe hikuái ha'ehague *Brasil* rembiapokue.

Ikaturorãnte, ko *placa* oñemoĩraka'e uperamoguare ikatu haġuáicha kapitã ohechauka peteĩ *mápa* ojehaihápe: *Oñemoarandu ñepyrũ semestre peteĩhápe 1897-pe, ojehechauka haġua tape moõpa oñemopyrendáta táva ha peteĩ Okarusu Brasil-pegua ko'ẽrõ araguáva* (Barros, 1914). Hákatu, Barros rembiapo noñemoañetetí. 1910-pe, upe yvy, Ysaingo oĩha, Milíko Kolónia ome'ẽjey Jesus Val-pe upe yvy, kuatia ári.

Ku aviõ ñembovevéicha avei, *Dumont* ndaha'etí'akue omoñepyrũva Yguasupigua Okarusu Tetãyguáva. Katu ñande aviador oĩ umi oñeñanduka ypyva'ekue apytépe oñemoheñoi haġua. Upe tuichave mba'e oja'pova'ekue *Dumont* ha'ehína ohesape'aramoguare gobernador-pe ani avave oñemomba'e Ysaingopegua yvy rehe. Ojepe'áma rire yvy 1916-pe, Jesús Val ogueraha upe téma huekuéra renondépe. Ipahaitépe, 1919-pe, upe *español* omoneĩ oikuave'ẽva ichupe tekuái.

Santos Dumont osẽramoguare Guenosáiregui oikuaávo

Yguasupegua Ysaingo, oguerekóma iñakâme *América del Norte* gotyogua modélo. Brasileño-pe oipy'arupi tuichaháicha upe mba'e porãite ohecháva ha upéicha avei ojeypyapy ndahapéi ha noñemopyrendaihaguére Yguasúpe *turismo*. Niágaraniko michĩve, katu Yguasúpe, noñemopyrendái gueteri mba'evete. *Schimmelpfeng* oje'ykekómante tembiporu tuichavévare, omohesakã ha ogueroviauka ñane inventor-pe Parana *gobierno* tekotevêha omýi ogehupyty haġua ko tembipota.

Affonso Camargo oje'ykeko avei upe hembiporu tuichavéva rehe: ihaiháre. Oñemboheraguapývo upe *decreto* rehe opyta haġua tetã mba'évaramo upe yvy, oñemomba'ehague *Jesús Val*, upéichape avei oñemoheñoi peteĩ tape ha ojehechauka moõitépa opytáta okarusu, upéva ojeġu dékada ohasavévo. Ñambyasýnteko *Santos Dumont* omanohague pokõi ary ojejapo mboyve pe Yguasupegua Okarusu Tetãyguáva, 1939-pe, jaikuaaháicha, upéva omoambuate upe *región* rembiasakue ha oñeñangareko upéichape tekoha rehe tetã ryepýpe.

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

YSYPOŇĚ PYPORĚSÁ ÁRI

5

Mbói ha Hinum

ipochyramogware

Yguasu ha Niágara-pegua Ysaingo oñembojojahague rembiasakuéniko ojaomahína peteĩ su'ary, oġuahẽ mboyve guive *Santos Dumont* Yguasúpe. Mombe'upy itujavéva ha'ehína *Félix de Azara* omombe'uhaguéicha, peteĩ *español* ouva'ekue omba'apo ha ombokuatia *América del Sur* yvy korapy 1870-pe. Ichupékuri hi'ãite ohechauka moõ pevépa ojeypyso *Portugal Imperio* yvy rembe'y, katu ndojehúi upéva noĩrĩ rehe *portugues*-kuéra rérape oñeñandukáva. Jepéramo ndaipóri avave, *Azara* omba'apo ha ombojoja Yguasu ha Niágara ysyry guasu. Ndaipóri hapykuere oġuahẽhague upe *América del Norte*-pegua Yguasúpe.

Ñorãirõ Guasu riréma ha oġuahẽvo umi ygarata omba'apóva y timbópe, opávo dékada su'ary XIX-pegua ha oñepyrũ su'ary XX-pegua, oġuahẽ hetaiterei tapicha ombohupáva Yguasupegua Ysaingo ha heta mba'e oñembokuatia oñemombe'uháramo upe tekoha rehegua. Kóva ko mba'e oñembokuatiáva apytépe py'ỹinte ojejuhu oñembojovakehague Niágara ha Yguasu, techapyrãramo Alejo Peyret (1877-pe), *Florêncio de Balsadúa* (1901-pe), *Domingos Nascimento* (1903-pe), ha ambueve.

Oje'ykekóvo umi mba'e ojuhúvare upéramo ha ha'etévoi ohecha rehe Ysaingo hesateerupi, *Santos Dumont* ombopyahu umi mba'e ombojojáva. Oñemoñe'ējovakéramoguare chupe *O Estado de S. Paulo* 1916-pe, he'i, aipójeko kóva ha'eha

“Niágara Latíno”, ogueromandu’aháramo Yguasupegua Ysaingo, jepéramo he’i kóva tuichaitevéha upe Ysaingo anglo-sajona-gui. Ambue mba’e pyahu ombojojáva ha ikatuva’erã ojejapo: ohechauka oipy’arupiha ichupe Niágara oñemopyrendaháicha, Dumont-pe avei hí’ãite upéicha ojejapo Yguasúpe. Hákatu, upe *turismo*, jaikuaaháicha ko’ágaramo ġuarã, peteĩ mba’e ojehuva’ekue su’ary XX-pe, oñemoañete Yguasúpe po dékada riréma, áġa upéi oñemopyrenda ha oñemoañetéma rire ha oñemomombyrýma rire avei umi iñakãrakuvaguireínte ha ndaha’éi peichapéichantema ojejapóva.

Peteĩ su aryrasa riréma ombojoja rire *Dumont* Yguasú ha Niágara *Ysaingo* guasúete, ajejuhu ambue mba’e chepy’arupíva ndive, mokõivéva Ysaingo guasúete, ñande ypykuéra omohesakã ha’ekueraháicha, mba’eichakuépa oĩ ko arapyé ha ijyvypekuéra. Jepéramo umi *iroqués* ha guarani imombyry ojehegui poapy su *kilómetro*, oĩ mba’e ojojoguáva imitopekuéra, omohesakãvo hikuái moõguipa heñóiraka’e Niágara ha Yguasú Ysaingo: mokõivéva tembiasakuépe oĩ kuña pyahu – Leleguála ha Náipi – omotenondepáva upe mba’e ha mokõivéva mító ryepýpe avei oĩ mbói heñoiva’ekue isarambiparamoguare ko arapy ha omoheñoiva upe rire ko’ã Ysaingo.

MBÓI HA NINUM IPOCHYRAMOGUARE

Peteĩva yvyra'ãnga ymaiteguare, *Foz de Yguasu* 1941-pe guare, ohechauka mba'éichapa ojeiko ypýraka'e upépe. Uperamoguare, upépe oiméneraka'e mil tapicha oikóva upe tava'imíme, táva porãite okakuaáva ohóvo ha *Santos Dumont* ovisitava'ekue. Yguasupégua Okarusu Tetãyguáva, hetaiterei tapichápe omoakãrapu'ã, upe mba'e ndojehúiva araka'eve upe *municipio*-pe. Upe tape ra'ãnga tujaitépe ojehecha mokõi tape réra ohóva ojoykére, Náipi ha Tarova, umíva ogueromandu'a Ysaingopeguare Mombe'upy.

Omombe'uháicha tembiasakue guarani Náipi, ndajeraka'e peteĩ kasíke raju iporã añetetéva, ndaijojahái ha oñeme'ëvakue Mbóipe. Ko tupãmirĩ oisãmbyhyva'ekue arapy, ndaje ojoguáraka'e mbóipe ha oiko Yguasupégua itakuápe. Opa mba'énte oho porãmbáraka'e ha oñembosako'ímakatu hikuái omendávo ha upeichaháguinte oumi oikuaa ha iñakãvai Tarova rehe. Okañy haña upe mba'égui ha oiko haña oñondive, Náipi ha Tarova oñahe peteĩ ñe'ëme ha okañývo ohopa hese hikuái peteĩ kanóape.

Upe kanóa hyapu rupi y rova ári, Mbói ohendu umi mokõi ojoayhúvape ha oñevenga hesekuéra. Mbói ojepoi Yguasu syrýpe ipochyeteri rehe ha upéva omboryryi yvy.

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

Upéichapendajeko heñóiraka'e Ysaingo. Y oryrýivo, Náipi ha Tarova kanóape omokõ upe ysyry ñehẽguasú. Upéindaje, mbói ombojevy Náipipe itápe ha Tarovápe, peteĩ pindópe.

Mombe'upy he'i, ndajeko Mbói oiko gueteri Aña Ahý'o ruguápe, kóvapakó upe tuichavéva umi 275 yñehẽ oĩvagui ha ohaitypóva Yguasupégu Ysaingo. Opaite árandaje, tupãmíri mbói ojesareko Náipi ha Tarova rehe, ko'ã mokõi oñemboja'óva ipochy rupi hendivekuéra Mbói. Rehóramo revisita Yguasupégu Ysaingo, ha rehecháramo upe hypyvehápe ojekuaáva ita ha pindo, upévo rehecháta Mbói, Náipi ha Tarovápe.

Umi *personaje* oñeñe'ẽha mombé'ugua'u iroques-pegua ryepýpe, ndojogoguái umi tenda ha tape ojeguerékóva ndive Niágara Ysaingo-pe, ojuháiicha Mbohapy Tetã Rembe'y yvýpe. Hi'arietégua, ojoavyve ha'gua Yguasupégu mombé'ugua'úgui, ndoñeguahẽi peteĩ ñe'ẽme oñeñe'ẽ jave Niágara Ysaingopegua mombé'upy rehe, kóva oñemombé'u rehe heta hendáicha. Guaraní retã ndosẽiramojepe araka'eve odefende Náipi rembihasakue, *iroquesa* retãyngua'kuéra ojepyaso maymavéva renondépe ha omboyke oñemombé'u

MBÓI HA HINUM IPOCHYRAMOGUARE

ha oje'evaipaháicha, oñembo'esévo Európa reko ypykue.

Memetenunga, Niágarape oñemombe'úva ojojogua upe *personaje* guasu ndive, ha'e rehe peteĩ kuñataĩ hérava Lelaguála ha, ikatu porãnte oime ojejavy térã ojeaposevoínte upéicha, oñemombe'uháicha, ojejuhúrika'e peteĩ y ñehẽguasú ojehykuavóva, ha upérupi ha'e ojepoi ysyrype ikanóape. Oipysyrõma rire ichupe arasunu tupãmirĩ *Hinum*, oikóva upe Niágara itakuápe, ani haña omano ho'ávo upe y ñehẽguasúpe, Lelaguálape ojegueraha oñeñangareko ha oikóvo tupãmirĩ rogaygua ndive.

Okuérama rire upe kuñataĩ, iñakãvai Hinum ra'y rehe. Oĩ he'íva ndajeko omendahaguéraka'e hikuái ha omoheñoĩ hogapytee. Opa mba'énte oho porãmba upéramo hákatu upeichaháguinte osẽmi peteĩ mbói ndetuichapajepéva, ha péva ombyaipate Niágara ysyry ha upéva ojukapa avei Lelaguála rogaygua, yvypórava. Ojepomoĩvo Hinum-pe, kuñataĩ Lelaguála omomarandu hetãyguakuérape okañy haña upégui ani hañuátei hoy'u pe y, mbói guasu omoenenombava'ekuégui. Mbói oikuaávo ojehuva'ekue, oñorãirõ arasunu tupãmirĩ ndive, ha péva ojuka ichupe peteĩ arapochy rupive. Upe arasunu guasute omboryrypa yvy ha upévo heñóiraka'e Ysaingo. Ha mamómapiko tyerakurã, Hinum róga avei oñembyaipa ha ojoguero va hikuái yvagapýpe, peteĩ tenda pyahúpe.

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

Reho sapy'áramo Ferradura-pe, oĩhápe upe y ñehẽ tuichavéva mbohapy oĩvagui Niágarape, ejesareko porãnte, upépe oĩ gueterihína upe mbói guasute ãngue, itakuápe. Arasunu ha tatatĩna ndopáiva upeguihína, ha'e *Hinum* ha upe kuñataĩ *Niebla*, ojekuaaháicha avei Lelaguálape.

Tuichaite mba'éniko ojehechávo mba'éichapa mokõi tetã ymaguare nahi'aguiriva ojuehegui ha ndojokupytyiva araka'eve, mba'éichapa imombe'ugua'u rupive ojojogua ha mokõivéante hi'ysaingo guasuguasu, mba'éichapa avei mokõive hendápe oje'e oĩhague peteĩ kuñataĩ neporáva ha peteĩ mbói guasu, ha mokõivéva y ñehẽguasu heñoihague arasunúgui, upe ysyry guasuetépe, mbói guasu vai ha tupãmirĩ rembiapokuégui.

Oĩ rupi mokõi *protagonista* avei, oporomoinge ñanandýpe. Ikatu porãnte oiméraka'e kuña mba'e guasuetehína tekoatýpe guarã ha ojeje'ykeko hesekuéra oñemohesakãvo tenda oĩva ameríndio yvy ha táva rehe. Náipi ha Lelagualanikohína mokõi kuñataĩ ojoavy kakuaáva, ha'ekuéra oĩmava'ekuevoi oğuahẽ mboyve europaguakuéra. Mokõivéva oviaha kanóa rupive,

MBÓI HA HINUM IPOCHYRAMOGUARE

mokōivéva avei iñakāvai peteĩ karia'ýre ha peteĩteĩva opyta akói ára hembiaiyhujára ndive. Naipi-ita ojesareko Tarova-pindo rehe Yguasú syrýpe ha Lelaguálakatu oikove hogaygua upe rireguáva ndive, yvagapýpe, Niágara ysyry ári.

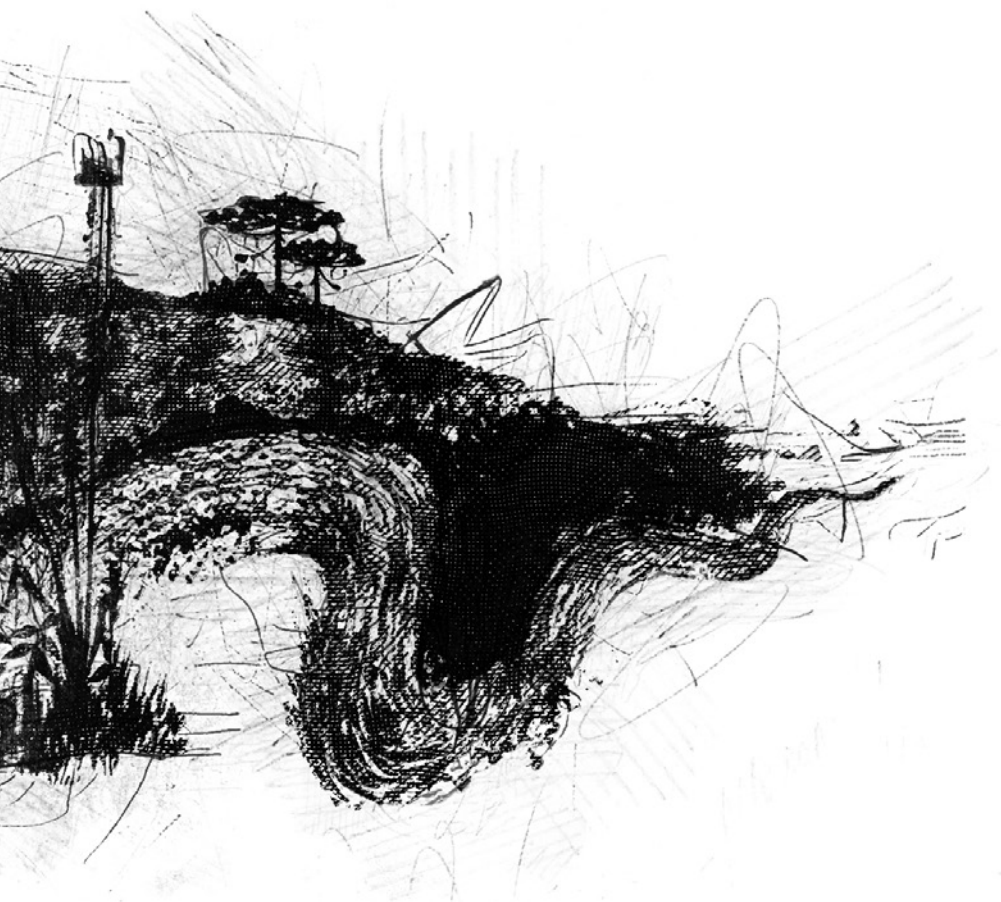
Ikatu porãnte oime ko'ã mokōi mombe'upy ojoavyhína itupāmirĩ ha hi'ysyrýpe. *América del Sur* gotyoguápe, tupāmirĩháina peteĩ mbói, ágakatu, *América del Norte* gotyoguápe, tupāmirĩ oñorairõ peteĩ mbói ndive. Kóva ko mba'e ryepýpe, ojehechakuaa mba'éichapa Mbói, tupāmirĩháicha oñembojetu'uve ha Hinum, tupāmirĩháicha iporãve. Ysyry rehe ñaño mongetáramo, Yguasúpe ndaiporiva'ekue peteĩ yñehẽ tupamirĩ-mbói ojehechauka mboyve. Ko'ağagua yñehẽguasú "iporãvéma" oñorairõ rupi akue upépe tupāmirĩ arasunu ha mbói vaiete.

Ñamohu'ã hağua, mombe'ugua'uetaita oĩva ameríndiape, heta hembihesakue ha ko'ağaita peve oikove ha ikatu porãnte ohendúraka'e Yguasú ha Niágara ysyry rupi oikóva. Oĩ peteĩ herugua Ysaingo y timbo apytépe. Mokōive hendápe, tekotevẽ ojesareko porã ojehechapaite hağua mombe'upy rembiguerékopy: y ñehẽ, y, ita, yvyra, tataĩna ha, mamópa jaikuaapáta, avei mbói...

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

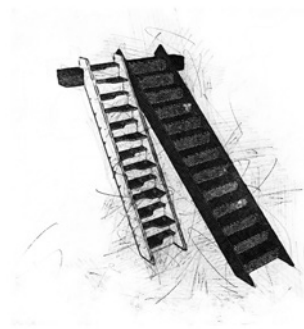

MBÓI HA NINUM IPOCHYRAMOGUARE

6

Apañũĩ ha
ñe'ẽpoty

Cristóbal Colón oġuahẽ ko yvy kóva héravape ko'áġa Karíve, 1492-pe. *Tratado de Tordesillas* he'i, ko arapy pyahúndaje oñemboja'óraka'e mokõi aty omanda kakuaávape upéramo: Portugal ha España. Oñekolonisa ñepyrũha árape, taha'e ko Yguasupegua Ysaingo térã Niágarapegua Ysaingo, mokõivéva opyta España poguýpe, jepéramo hetaiterei tapicha atýma oiko ko yvýpe, taha'épara'e guaranikuéra térã umi irokése. 500 ary pukukuépeniko, heta mba'éma oñemboambue, katu oĩ peteĩ apañuái oĩva gueteri ymaguareichaite: ñande ypykuéra yvy ojeokupa gueteri. Tenonderã, oñekolonisa rupi ojejúvo, ha upéikatu oñembohekosãsóma rire Tetãnguéra *Estado*.

Oġuahẽ mboyve europeokuéra, ko'ã yvy oĩhápe Niágara ha Yguasu ysyry, ko'a rupi oĩmava'ekuevoi hetáichagua táva. *América del Norte*-gua, umi irokése oñembosako'ima'akuevoi *tribu* ha clan-háicha. 1140 rupi, irokésa atyguasu ombyaty hetáichagua tapicha oñembosako'ívape, ha upéramo oĩva'ekue po tetã ndetuicháva. Ko atýniko oñorãirõva'ekue avei milikokuéra ndive, ha upéicha avei européo imperiokuéra omandaséva ndive, ha oñeñandukava'ekue avei hikuái Ñorãirõ Guasúpe, *Estados Unidos* oñembohekosãsótaramoguare. Jepéramo ko aty oñembosako'i porãitéva tetãyguaháicha, oñemomosarambipa 1779-pe, irokese kuéra retã ko'agãite peve oikove ha oĩ hikuái 130 mil tapicha rupi, ha'ekuéra

oikohína *Estados Unidos* ha Kanada retã rembe'ýpe.

América del Sur gotyoguápe, guaranikuéra retã oikova'ekue Yguasu Ysaingo yvy jepyso kakua'aitépe. Guaranikuéra ojoavy irokese kuéra ndive, oñembosako'i hikuái ha'ekueraháicha amome'amóme ha ova'ovávonte oiko ojojuhúramoguare español-kuéra ndive. Ko'ágãramo ġuarã, guarani retã oñemboja'o heta atypejey ha oĩ oikóva *Argentina, Brasil, Bolivia*, Paraguái ha Uruguái-pe, ha oiméne hikuái oĩ po sua tapicha rupi.

Umi européo ypykue oikuaa ha ombokuatia ñepyrũva'ekue Yguasupegua Ysaingo ouva'ekue ko *Provincia del Río de la Plata*-pe, gobernador españa-ygua *Álvar Nuñez Cabeza de Vaca* ndive, 1542-pe. Ko viáhe oñembokuatiava'ekue omomanduramoguare tembijokuaipy *Pedro Hernández* ku 1555-pe omyasãiramo kuatiápe, oñemohesakã mba'éichaparaka'e karai *gobernador* ohokuevohína Paraguay rapére, opia peteĩ tape “ndejetu'úvagui” Yguasu ysyry ohupyty'vo.

Oñemombe'uháicha, ndajeko, Cabeza de Vaca osẽraka'e he'i “*Santa María*, Tupãsy, ¡hetaitépiko ko y!”. Upévore, ñepyrurã, Ysaingo ojekuaáraka'e *Salto de Santa María*-ramo. Ágãkatu, ndaipóri kuatia ohechaukakuáva peichahague. Ikatu porãnte aveíraka'e ko *Saltos de*

APAÑUÁI HA ÑĒ'ÉPOTY

Santa María réra ou ambue *español* atýgui, ha'etavahína hesuitakuérágui. 1623-pe, pa'ikuéra hesuíta omoheñoi peteĩ *reducción* Ysaingógui aḡuiete ha ombohéra hikuái *Reducción de Santa María del Yguasu*. Katu umi vandeiránte *paulista*, ojepoikangue rupi ko *reducción* kóvare, ndahekovepukúi ha oñemopyrenda pyahu hikuái ka'aguy rugua peve, ko'áḡa oĩhapehína *Misiones* yvy, *Argentina* retãme.

Oñekolonisa ñepyrũrõguare ára, ndaikatúi oñembojojávo Yguasu ha Niágara-pegua Ysaingo. Yvatévo, européo ypykue ombohupa ha ombokuatiava'ekue Ysaingo rehegua. ha'ehína pa'i Francia-gua *Louis Hennepin*, 1678-pe. Ha'e mboyve, ambue francés ogueromandu'amava'ekuevoi ikatúne haḡua oĩ peteĩ yñehẽ guasu, ojesarekóvo ñande ypykuéra omomaranduhaguéicha rehe. *Hennepin* raẽveteva'ekue ohecha hesatee rupi (*in loco*) upe Ysaingo Niágara-pegua iporãitéva. Uperamoguare, frances-kuéra oike ohóve América del Norte-pe. Español-kuéra império ndogueropu'akavéimai uperamoguare umíva umi tenda.

Peteĩva upe *personaje* herakuã guasuvéva *Imperio Español*

rembiasakue ryepýpe ko Amérika-pe, ha'ehína *gobernador Álvar Núñez Cabeza de Vaca*, oguerekova'ekue 52 ary oġuahẽramoguare *Santa Catarina* ysyry rembe'ýpe. Áġakatu, upe mboyve ha'e oikundahamava'ekue avei Amérika del Norte rupi, ñañe'ẽtaramoñaína upe *Estados Unidos* yvy gotyogua ha *México* Yvatévo gotyogua rehe.

Ñañe'ẽtaramo avei *América del Norte*-pe ojehuva'ekue 1527 ha 1537 ryepýpe, jaikuaa uperamoguare sarambi sorokue: irundy tapichánte oikove ijapyteguikuéra, ha peteĩvahína, *Cabeza de Vaca*. Ojevývo España-pe, *colonizador*-pe oñemoĩ *Gobernador*-ramo Río de la Plata Provincia-pe, kóva oñemopyrendava'ekue Paraguaýpe. Oñembopy'apeteĩramoguare oviaha haġua Amérika del Sur-pe, oiporukuévo ypykuéra árape oñombojoajúva Andes, Atlántico ndive, Tapeaviru, *Cabeza de Vaca* oġuahẽ *Brasil* rembe'ýpe 1541-pe, ha upéramo ohasava'ekue peteĩ tape namombyryetéi opytávagui Yguasupigua Ysaingógui.

Ikatu porãnteraka'e *Cabeza de Vaca* oñeha'ã ojei oatakáramo ġuarã ichupe ypykuéra aty opiávo tape ojekuaávagui, ha'éva, y rupive, ohohápe Guenosáire peve, paraguasu rupi, ha upégui Parana ha Paraguái ysyry rupi, oġuahẽ meve Paraguaýpe. Áġakatu, uperamoguare, ha'éva'ekuehina *conquistador*-kuéra ára. Kuimba'e *Cabeza de Vaca*-ichagua, uperamoguare itarovaite

ojuhuse rehe *Amérika del Sur* ruguápe peteĩ tapicha aty iñarandu añetéva, ojoguaitemíva umi *Francisco Pizarro* ojuhuva'ekuépe andíno yvýpe, ko'ágã héravape *Perú*. Pokõi ary upe mboyve, 1535-pe, upe *Inca* Império ojuhu ha ohekovejopy *Pizarro, España* rérape. Ágakatu, ndaipóri ambue império ojejuhuva'erã Tapeaviru rapére ohoha rupihína upe *expedición* oĩhápe mokõisa guarini, pa'i, kuimba'e ojejokuáiva ha ñande ypykuéra oporosambyhýva. Upe jasyteĩ pahaite 1542-pe, upe aty oġuahẽ Yguasu ojehykuavohápe. Ohasa hikuái Parana Ysyrú rupi ha ohove hese oġuahẽ meve Paraguaýpe peteĩ 11 jasyapy jave, 1542-pe.

Gobernador-pako sapy'aitemínite oĩ Paraguaýpe ha upéva avei nahesakãmbái tapichakuérape. Hendyramoguarehina polítika umi árape, ipahápe oñemonambi ha ojegueraha España-pe 1545-pe. Pa ary riréma, oĩ rupi odefendéva ichupe oñemyasãi peteĩ aranduka hérava *Gobernador Álvaro Núñez Cabeza de Vaca* He'iva'ekue Ojokupytyramoguare (1555). Vore peteĩhápe, aranduka ryepýpe oñeẽ mávandipa ojokupyty, *gobernador* ohai ohasáva *América del Sur*-pe. Vore mokõihápe, oñemombe'u he'iva'ekue, ohaipyre hembijokuái, Pedro Hernández, omombe'u ipype oikoramoguare *América del Sur*-pe, ojuhuhaguépe avei européo ypykuépe, ojuhuramoguare Yguasu-pegua Ysaingo. Vore 11, pe jehaipyre omombe'u *gobernador* ha

iñirũnguéra ojojuhuhague peteĩ mba'e "ijetu'úva ndive", ndajeko oĩhague peteĩ tenda "ojehykuavohápe ysry", ha upéva ojopy ichupekuéra ombotyryry haɣua ohóvo ikanóa "ikatuhaguéicha".

He'iháicha *Hernández*, upe "tenda ijetu'úva" ha'ehína peteĩ "ita ijyvatéva" ha, ho'ávo hese y, oñehendúva mombyry guive "hyapúramo", ha "hyjúiva avei" ho'a "hatã" oñehẽ hatãvo hese y. Upeivékatu, aranduka omombe'u umi kanóa oñemoĩjeyhague ýpe, ha upéicha osẽjeyhague hikuái oyta y apére.

Ojehojehovévo y rehe, español-kuéra oho mokõipa kilómetro rasa rupi oɣuahẽha peve Yguasú syry ojehykuavohápe Parana syrýpe. Upe mba'e oipy'apyvéva español-kuérape, ha'eva'ekue hína oĩramo ɣuarã tapichakuéra ypykuérava oikóva upépe, oje'eháicha upérupi, ikatúva ojukapa umi *portugués expedición*-pe, yma, oĩhapehína ambue ysry guasu upe yvýpe. Vore pateĩ oñemohu'ã omombe'úvo, ndajekoraka'e: Yguasú oñehẽhápe oĩhague heta guarani "oñembojeguakáva lóro raguépe", oñembosa'y, iguyrapa ha ihu'ýva.

Oñembojoavytaramohína oje'eháicha Ysaingo rehegua, umi oñembokuatiáva ypykuéra aty rehegua, hupy ha heta mba'e oguereko ijehe. Guaranikuéra 1542-peguare ojeguero hory

APAÑUÁI HA ÑĒ'ÉPOTY

añete iporã rehe ha añetehápe “oporombopy’arory rehe ojehecháramo ichupekuéra”. Noñeñorãirõi uperamoguare. España expedición ohopa gueteri hese Parana ysyry rupi. “Umi y ravu’ã kakuaaite”, ohupytývo hikuái oguerahami peteĩ “cristiano-pe” ha ojuka ichupe oñeha’ãvo ha’e osẽ y rembe’ýpe. Ojehu rire ko mba’e vaiete, *gobernador* oipykuive ohóvo Paraguay rapére.

Luis Hennepin rembiasakue oikoramoguare Niágara Ysaingo rupi, oguereko mokõi mba’e oñembojojakuáava ha ojeguero horykuaáva Yguasu-pegua Ysaingo ndive, pa’i *francés* ndoikuaáiva araka’eve. Peteĩva ha’ehína *Hennepin* heñoiha 1626-pe, ha’etépe upe ary hesuitakuéra ohejaramoguare *Santa María del Yguasu-pegua reducción*, oñedefende hağua vandeirantekuéra ojepoiva’ekuégui upéramo tetã rembe’y opytávape Portugal ha *España* yvýpe. Ambue mba’e ojoguáva ha’ehína Niágara Ysaingo ndive ojohuramoguare 1678-pe, *Hennepin* avei *Cabeza de Vaca* javeguaite, kóva, ohecharamoguare Yguasu-pegua Ysaingo: mokõivéva ogueroguata 52 ary.

Jepéramo ojogogua heta mba’épe hikuái, ha jepe

Cabeza de Vaca ha *Hennepin* oiko mokõi ára ojoavýva ryepýpe, karai pa'i oikundaha ko yvy rehe, *España* ndaha'évéimaramoguare omandáva ko América yvýpe portugués-kuéra ndive añónte. *Luis Hennepin*-niko ha'éva'ekue peteĩ pa'i omba'apóva "Francia Pyahu-pe ñguarã, upeive opytátava peteĩ henda *Estados Unidos* ha Kanada-pe. Inglaterra-icha avei, Rréi Sol ojepoi ohóvo umi yvy yma opytava'ekuégui *España* poguýpe, América del Norte gotyo-guápe.

Pa'i oñuahẽ *América del Norte* gotyo-guápe, 1675-pe. Mbohapy ary guive, iñe-expedición oikuaavévo ohóvo *Francia* Pyahu kuarahyresẽ, ombojokupyty ñepyrũvaekue europeópe Niágara Ysaingo ndive. *Hennepin*-voiva'ekue omboguapy idiáριοpe upe ojuhúva. Upeive, 1678-pe ohai aranduka hérava "Peteĩ *descubrimiento* pyahu".

Francia oñuahẽ Niágara Ysaingo-pe 136 ary ohasa riréma español-kuéra rapykuére ári, ojuhuramoguare upe "tenda ijetu'uetéva" Yguasu ysyrype. Jepéramo imombyry hikuái ojuehegui ára ha tendápe, umi europeokuéra ojojuhu ypyramoguare yñehẽ guasu ndive, omombe'u hikuái peteĩchanunga: umi ita ijyvatekue, y imbaretekue, tyapu ha mba'eryjúi omombe'uháicha avei *Louis Hennepin*. Ágakatu, upe aranduka español-kuéra odefendehaguépe *gobernador* rembiapo, ndojesarekoguasuí Yguasupegua Ysaingo mba'e

porãite rehe, pa'i *Hennepin* rembihaípe ojejuhu umi ñe'ẽ iporãporãvéva ha iñe'ẽpotypáva. Pa'i francia-gua avei ombojoja ko mba'e porãite ijyvypegua rehe, he'ivohína yñehẽ guasu *Italia* ha Suiza-pegua "nombojojaiha mba'evetépe kóva ko mba'e porãite ojehechávape.

Ndaha'úi omoha'ãngánteve Ysaingo, *Hennepin* avei ohechauka omombe'úvo umi mba'e porãite oguerekóva: ogueromandu'a y ryapu ombetívo itáre, omombe'u y ryapu oñehendukuaáva "*quince* leguaha guive". Ha nomomba'eguasureíri, ja'e porãséramo, haihára opokose rehe tapichakuéra ñe'ã rehe omombe'u haña "ojuhu pyahúva". Ha'e he'i tuichaháicha upe y oñehẽva yvate guivo, okorõrõha, ha "ikatuha ñanemongyhyjeve arasunúgui", jaápoke y "ho'áva yvatetereígui, hyjúi ha opupu ñanemongyhyje hañaícha".

Jepémo upe Ysaingo opoko mbarete umi mokõivéva oporokolonisávare, hembiasakue oikoramoguare upérupi *Cabeza de Vaca* ha *Hennepin*, ojoavy kakuaa oje'ehaguéichama. *Gobernador* rembihaipy oñemyasãi oñedefenderamoguare ichupe hapichakuéra polítiko oñemoĩvagui hese. Pa'íkatu ohai peteĩ aranduka omombe'u haña mba'epyahu. España-ygua omombe'u mba'éichapa ipy'aguasu ha ikatupyry ogueropu'aka haña Yguasupegua Ysaingo. Franciagua-katu omombe'u iporãve hañaícha

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

Niágara Ysaingo. Peteĩ henda guivo, apañuái. Ambue henda guivo, ñe'ẽpoty.

Umi *colonizador* omombe'u ypyva'ekue ojeguerekoha upeichaite, ha upéva omombe'u ñandéve ojojuhu ypyramoguare europeokuéra mokõivéva Ysaingo tuichavéva rehe ko Amérika. Upete guive, tembiasakue rapykuere iñambue. *Cabeza de Vaca* ndaha'úi purutue ni inglé. *Portugal* ha *Inglaterra* koloniakue ko'ágã ojevy *Estado* isasõvape, ha péicha ojehu tapére ha oipysove hikuái ijyvy oguhẽvo *España* ha *Nueva Francia Imperio*. Upéi, Yguasu-pegua Ysaingo, opytáva *Brasil* ha *Argentina* mbytépe, ha Niágara Ysaingo opytáva *Estados Unidos* ha Kanada mbytépe, omboja'o mokõive Amérika Isasõmava yvy rembe'y.

APAÑUAI HA ÑE'EPOTY

7

Kunu'ũ renda

Ojevisita ha ojehechauhague moõ pevépa ojepyso yvy ha'éhína umi mba'e oñeñe'ememetéha Yguasú ha Niágara Ysaingo rembiasakue pukukue. Oġuahẽ mboyve Kolómbo, guaranikuéra ñemby gotyo ha irokeseukuéra yvatévo gotyogua, omoheñoi hikuái mba'éichapa omohesakãta omombe'úvo mamóguipa osẽ y oñehẽ kakuaaitéva, ha ikatu porãnte ja'e ohechaha hikuái hi'arapy ryepy guivo, ogueromandu'akuévo tetã rembe'y oñorãirõha oúvo ambue ypykuérava ndive. Ñaño'ẽtaramo umi europeokuéra oporokolonisáva rehe, taha'e *Cabeza de Vaca* ha *Hennepin*, ha'ekuéra ohechaukasemínte moõ pevépa ojepyso yvy opytáva ipoguypekuéra ha ndaha'ei katuetei ojesarekóva *turismo* rehe térã mba'e porãita oíva rehe upépe, yramo ohechauka haġua omanda kakuaaha hikuái iñimpério rupive. Odependéma mba'éichapa oñeñorãirõ ojejúvo oñekolonisa aja, ikatu haġuáicha tetã rembe'y ojehecha moõ pevépa ojepyso, avei umi oviahavakuérape rupive.

Taha'e tetã yvy rembe'y térã *turismo*, oĩhápe heta tapicha ovisitáva, ojehecha peteĩ hendáicha umi mokõi sa'ary opakuévo ryepýpe. *Turismo*-niko ndojehechaiva'ekue peteĩ mba'e oporohekoherahávaramo, upe mba'éniko ramoite guivénte oñeñandu ha'eha peteĩ temikotevẽ. Ha'e peteĩ tembiapo omongu'éva viru ha upéva he'iséma mba'eichagua tetã, tekotee ha tapicha ovirumono'õva rehepa oñeñe'ẽ, tekoatýpe. Umi Ysaingo ituichavéva Amérika ryepýpe rehe ñaño'ẽramo,

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

Niágarapegua turismo oñemotenonde Yguasu-pegua rehe, haimete peteĩ su'ary pukukue.

Turismo ko'ágaguáva mboyve oĩmava'ekuevoi *turismo* hetahetávape ġuarãichagua, péva he'ise ojegueroguahêha heta tapichápe peteĩ távape, ohecha haġua peteĩ mba'e porã. Niágara Yguasúpe, umi *turista* ypykue apytépe, oĩva'ekue *Jerome Bonaparte*, opyta hapykuere su'ary XVIII pahápe ha oñepyrũvo su'ary XIX. Oñembojovakétaramo upe mba'e ñemby gotyo, *turismo* oñepyrũ sa'ary riréma, he'iséva su'ary XX oñepyrũ ohóvo, umíva apytépe oime ovisitaramoguare *Santos Dumont*.

Ojegueromomandu'a ha ojeipapátaramo turista-kuéra ovisitava'ekue Yguasu ha Niágara Ysaingo ymaite guive, hasyetereíta, ndaikatumo'ãi. Umi mba'e ojegueromandu'a arevéva ha'ehína umi tapicha herakuã guasúva uperamoguare, taha'épara'e *Charles Dickens* ha *Napoléon Bonaparte III*, Niágara-pe, ha *Claude-Levi-Strauss* ha *Oswald de Andrade*, Yguasúpe, ha hendivekuéra avei oĩ *Dumont*.

1800 ary oñepyrũvo, *ferrocarril* ohasa *Estados Unidos* rupi ha oġuahẽ Kanada retã rembe'ýpe. 1801-pe, omenda *Theodósia*,

vicepresidente estadounido-gua reindy, ha ojeguerohory upe mba'e Niágara Yguasúpe. Irundy ary rire, *Jerome Bonaparte*-háma omenda ha oguerovy'a omendahague Ysaingo guasuetépe. *Jerome* ha'éva'ekue *estadista francés Napoleón Bonaparte* pehẽngue, ojevýva'ekue emperador-pe ha oityvyro Európa hembiaipo, omandase ha oisãmbyhyséva rupive.

Umi omendava'ekue ha herakuã guasuetéva oheja yvatete Niágara Ysaingo, kóva ojevy haña peteĩ tenda ndahuvicháivape ko arapyépe, ha'e rehe peteĩ tenda ojoayhu haña umi omenda ramóva. Mokõisa arýma ojapohína ojeguerokohague Niágara Ysaingo-pe "tenda ndaihuvicháivaramo, omenda ramóvape ñuarã". Ko mba'ére jajesarekótaramo ndaikatúi oñembojojávo Yguasu-pegua Ysaingo hese, jepéramo herakuã guasu tuichaháicha ko'ã ary ohasa ramóvape.

Santos Dumont-pe ijetu'uvaekue oñuahẽ haña Yguasúpe ha upépe tuicha ojoavy umi kuña ha kuimba'e omenda ha ohova'ekuégui Niágara Yguasúpe, ¡upéichandaje omomarendúraka'e ñande *aviador estado* gobernador-pe! *América del Norte* gotyoguápe oĩma upéramo *ferrocarril*, ha *Brasil* ha *Argentina* rembe'ýpekatu ndaipóri, upéramo ýrupinte ojeiko ha ojehasa ha sa'i gueteri ojegueroguata *turismo*, kóvaniko oguerokakuaa ñepyrũvaekue su'ary XX década ñepyrũme, *Argentina* retã.

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

Oġuahê riréma umi ygarata vapor-pe omba'apóva ha opa riréma Ñorãirõ Guasu 1870-peguare, oġuahê rire peteĩ ñe'ême ojeikokuaaha Parana syrýre, upeperaê *Argentina* retã oikundaha ñepyrũ. *Ferrocarril* ombojoajuva'ekue Guenosáire, Posáda ndive, ha opytáva 200 kilómetro *Brasil* retã rembe'ýgui, ojejapopava'ekue oñepyrũramo 1910. Brasil retã gotyo, oñembovo peteĩ tape yvyrei, 1920-pe ha haimete ojejapopa 50 ary rire!

1916-pe, Yguasúpe jecho, ha'etahína peteĩ tembiapo tapicha upérupi oikóvape ġuarãnte térã umi oikóva oikuaaseveseve heta mba'e *Santos Dumont*-ichagua. Irundy ary rire oikohague ñande aviador herakuã guasuetéva, ambue tapicha herakuã guasúva avei, ohasa Yguasu rupi: *Burton Holmes*, ha'éniko upe ombokuatia ypyva'ekue, ha oñongatu umi ta'ãnga vidéo ituja'éva rupive Yguasu Ysaingo rehegua jaikuaáva ko'ağaite peve. Hembiapokuépe ojehechauka peteĩ tenda ndojeporúiva gueteri turismo-ramo, Niágara Ysaingo ojeporuháicha. Ohasava'erã gueterikuri mokõipa ary ojegueroguata haġua upeichaggua tembiapo.

Oñepyrũramoguare 1930 dékada, *Brasil* ha *Argentina* oisãmbyhyva'ekue umi tendota hetãnguéra rehente ojeypyápyva haoimo'ávatekotevêha "oñe-brasileñiza" ha "oñe-argentinizar" hetãnguéra. Kova he'ise oñeñangarekova'erãha tetãnguéra rembe'ýre. Upévare, *Argentina* omoheneói 1934-

pe Tetã Okarusu Yguasu. Ombohovahíramo chupe, *Brasil* omoheñói *Tetã Okarusu Yguasu*, po ary ríre. Kóva ko kásope, ojehechávo oñeñangareko *Brasil* yvy retã rembe'y rehe, ohechauka mba'éichapa tetãnguéra oñangareko ijyvy're, ha avei ani hağua oñeñorãirövéma yvy're, ojejapohaguéicha *Segunda Guerra Mundial*-pe ha aníntema upeichahágui oğuahẽ ko *Atlántico* peve.

Mokõivéva okarusu ndaijojahái, jápoke mokõivévante ndaha'úi kuatia ári ġuarãnte oñemoheñóiva. Mokõivéva okarusu tetãygua *argentino* ha *brasileño*-vape hi'ãite omomỹi iñekonomía i-región ryepýpe, ha añetehápe upéicha. Pirapire ojeporuséva ha ojeporúva tavusu Guenosáire ha *Río de Janeiro* guive, omoambue tuichaháicha upe región. Ñambyasyvévaniko, *Santos Dumont* ndoikovevéimai ohecha hağua mba'éichapa iñambue kakuaa Yguasu Ysaingo ojevývo peteĩ *turismo* renda ojeohápe hetakuére.

Ndaiporiva'ekue peteĩ tembiaporã *federal* omoheñóiva tetãygua okarusu, Niágara Ysaingo jerére oĩhápekuri peteĩ tape oporomoğuahẽkuaáva, ikatu omongakuaa upe *turismo*. Yguasu-pe, oñemoheñói peteĩ okarusu tetãygua imombyrýva, ika'aguy rypy'úva ha ndojehokuaaihápe yvy rupi *estado* tavusúpe. Mba'yru oporoguerojáva sitúniko ijetu'uetemi ha upéicha rupi umi *edificio* ypykue hasypetemi oñemohu'ākuaa, ojeikuaaháicha, umíva oñemopu'áva'ekue okarusu jerére

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

ha upéva ha'éhína upe Yguasupegua Okarusu Tetãygua *Aeropuerto, 1941-pe*.

Angelo Murgel ha'eva'ekue upe *arquitecto* omoha'ãngáva Yguasupegua Okarusu Tetãyguáva. Iñaranduka 1945-peguare ryepýpe, ombohysýi mokõipa óga rupi upe tendápe, ñañe'ẽñaína umi *aeropuerto*-ichaguáre. *Murgel* avei ogueromandu'a, ndajeko ojejapohahína peteĩ tape ojehe haña yvy rupi Foz de Yguasúpe, ha ygarata tavapegua Parana syrypegua, oñemba'apohahína hese hetave rekávo ygarata oikóva upe rupi.

Murgel he'iháicha, *Getulio Vargas*-pe ndajekoraka'e hí'ite ombopyahúvo pe tetã, tove upe *región* taha'e peteĩ "Yvotyty yvypegua" ha "taha'e avei upe tenda oturiteahápe opáichagua tetãygua" ha toñemongakakuaa tuichaháicha ko tembiapo. Ha ojehecha haña tuichaha ko mba'e, ndaje upépe oje'éra'ka'e ojeoporutaha 32 sua *cruzeiro*, peteĩ viru ijyvatetemíva ha ohasapámava Parana *estado presupuesto*, pe 1941-pe, ndajeko kóvaraka'e upéramo *i-presupuesto*, 28 sua *cruzeironte*.

Péva ha'e'akue peteĩ tenda iñambuémava umi década ohasávagui, Parana gobernador oguerekoramoguarégui kuatiámante oñembojáramoguare *Santos Dumont* hendápe omba'ejerure haña. Ko'ágã upe situ iñambuéma. 1940-

pe, oñeinaugura pe hotel ypykue overapáva Foz de Yguasúpe. Kóva opyta upe táva mbytetépe, 20 kilometrohápe Ysaingógui, péva ha'éva'ekue *hotel Casino* Yguasú ha ojeikuaaháicha, Parana rekuái mba'é.

Ojeguatavévo ohóvo Niágara Ysaingo rapére, umi kasíno avei ojehecha ha'éha peteĩ tembiporu ojeturitea haġua. Áġakatu, ko tembiapo hekove mbyky, jápoke umi ñembosarái upeichaguáva ogehape joko Brasil-pe 1946-pe. Áġakatu *hotel*, ohorei hese ha ojevy peteĩ tembiapo guasúpe umi ary oñemoñepyrũhaguépe *turismo*, Yguasúpe. Ko'áġaramo ġuarã, umi tendápe ko óga ymaiteguare opytahápe oñemomba'apo upe *restaurante-escuela* hérava *Serviço Nacional de Aprendizagem do Comércio* (Senac).

★ ★ ★

Jepe ojoavy hikuái hapykuerépe, Yguasú ha Niágara Ysaingo ha'éhina tenda oporohenóiva tuichaháicha su'ary XXI oñepyrũ guive. Hetaitereirasa tapicha ohóva upépe uguata okarusúre, ohecharamo Ysaingo ha oiporu *hotel* ha okaru tuichaháicha. Heta viru ojeporu ikatu haġuáicha oñemoporãve umi muséo, pirarenda ha nória, jahechápa avei ndohasa'arevéi upérupi tapichakuéra ohóva uguata tavapyre.

Haimeháime mokõi sua tapicha oho ombohupa Yguasupagua Ysaingo peteĩ ary ryepýpe, umíva apytegui, 80% *Brasil* ha *Argentina*-ygua. Sa'imi tapicha, oiméne 1% mba'e oúva Estados Unidos-gui, ohechaukavahína ikatuha oĩ ombojojaséva Niágara ha Yguasú. Yvatévo gotyogua Yguasúpe, Kanada yvy gotyo opytávape, oiméne 13 sua tapicha rupi oho peteĩ ary ryepýpe. He'iséva: pa jey hetaveha umi oturiteávagui Yguasúpe, ha umíva apytégui oĩ 90% Kanada ha *Estados Unidos*-gua. Ndojekuaái mboy brasileño-pa oĩ ombohupáva Niágara Ysaingo.

Internet-pe, ojejuhukuaa heta tapicha omombe'úva ombohupahague Ysaingo, katuete ipahávo he'i mba'érepa ovisitaseve upe ambuéva. Ko'ã káso ñanemosã ha ñanemoğuahẽ peteĩ ñe'ẽme. Umi tapicha estadounidogua ha kanadagua oguereko ipoguýpe peteĩ tenda ymaiteguaréva ha oporo henoihenóiva iporã añete rupi. Ko'ã mba'e oguerovu ichupekuéra oha'ārõ hağua iporã añetetéva, ñañe'ẽramo mba'yrũ oporogueraháva rehe térã ambue mba'e oñeikuave'ẽva rehe Yguasú Ysaingo-pe. Opavavetévante he'i ha oğuahẽ peteĩ ñe'ẽme, *América del Sur* Ysaingo-pegua *turismo* oikotevẽha gueteri oñemoporãve heta mba'épe.

Ambue mba'e omombe'úva umi tapicha oturiteáva ha oğuahẽva peteĩ ñe'ẽme he'ívo "isagua'aveha" gueteri *Brasil* ha *Argentina* rembe'ypegua, tenonderãitévoi Yguasupagua

KUNU'Ū RENDA

Ysaingo opyta mombyryve upe távagui ha upéva upe mba'e ndojehúi Niágara Yguasúpe. Ha hi'arigua, ojeporombopasea jave ygarata rupi, kóva michĩeterei ha oporomoñeñandu ambue hendáicha. Niágarapekatu, ñamañátaramo ambue henda gotyo, oporombojepasea ýre peteĩ ygarata ndetuichávape ha hetaiterei tapicha ijahápe.

Niágara Yguasúpe, omenda aja *vicepresidente* reindy estadounido-gua ha *emperador* Francia-pegua pehẽngue, omenda tuichaháicha ha ojoayhu hikuái upe su'ary XIX-pe, Yguasupegua Yguasúpe 1958-pe ae umi kuña *brasileña* omenda ramóva oñepyrũ ohose upe omendaha'ára pyharépe ojoayhu hağua iména ndive, upe peteĩva tenda iporãvévape ko arapýpe, ha upéva oñeinaugura rupi Ysaingo-pegua *hotel*.

Upe mba'e ohejaporãvéva *turismo* Niágara-pegua Yguasúpe niko ha'e oğuahẽ rupi upépe upe *ferrocarril*. Upépe oĩ rupi tape ojeho hağua yvy rupi ha ojoaju rupi *Estados Unidos* ha Kanada, Niágara Ysaingo añetehápe hetaiterei tapichápe ohekoverenói ha upévape ohasapaite Yguasupegua Yguasúpe. *Dumont* ohechakuaávo ko'ã mba'e porãita, oñemboja Parana *gobernador* rendápe, ha ohesape'a ichupe

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

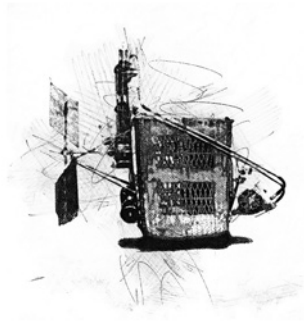
mba'éichapa ikatu ojeguerokakuaa ha oñemoporãve tape ojehe haña Yguasupigua Yguasúpe.

Ñane aviasiõ omoheñoiva'ekue omanóma oñeñepyrũramoguare ogehape'apo ikatu hañuáicha oñeñuahẽ, ojepyta ojeke ha ojehasa Yguasúpe. Oñorairõnguéo *Argentina* retã ndive, *federal brasileño* rekuái, omoheñoi upe *Okarusu Tetãygua Yguasupigua*. Ndaha'ei *aeropuerto* aõõnte oñemoheñoiva upéramo, avei oñemoheñoi heta tape guasu ha oñemoporãve upe ygarata Parana syrypegua ha oñemopyrenda avei heta tape Ysaingo ypy rupi. Añetehápe tuichaháicha ojeporu viru, jahechápa upe *Okarusu Tetãyguáva Yguasupigua* taha'e peteĩ tenda ojeturiteaha, jepéramo ndaikatúi ombojojávo Niágara Yguasúpe. Upe poapy su kilómetro opyta rupi ojuehegui mokõivéva Ysaingo, oñembojetu'u tapichakuérape oho haña ohecha mokõivéva ha upéichape peteĩteĩva te'í mba'épa oñandu ha mba'éichapa ohecha, ojapohaguéicha *Santos Dumont*.

KUNU'Ū RENDA

8

Tetãrembe'ykuéra

Ko'ağaitéramo, Ysaingokuéra Yguasú ha Niágarapegua ojejuhu umi tetãrembe'y tuichavéva ko Amérika ha arapy ryepýpe. Mokõivéva tetãrembe'y rupi osyryry heta mba'e ojehepyme'ëva, ha mokõivéva yvy pehẽngue ryepýpe oñemoheñoi tendyry ha ombojere chupekuéra heta tenda iporã añetéva. Heta mba'épe ojejesarekótaramo, ko'ã mokõi yñehẽ guasu ha'ehína umi mokõi tuichave ha oku'évéva *Amérika del Sur* ha *del Norte* retãrembe'ýpe.

Ojehuháicha avei mokõivéva Yguasúpe, oĩ ambue mba'e ikatuhápe avei oñembojoja umi mokõi región *Argentina* ha *Brasil* retãrembe'ýpe, oĩhapehína Yguasú syry, ha *Estados Unidos* ha Kanada retã oĩhápekatu, oĩ upe Niágara Ysry. Oñeñe'ẽtaramo ekonomíarekatu, umi tetã *Amérika del Sur*-pegua, oĩ *Estado* aty oiko'i térã maoméno porãva apytépe, oĩhápe avei peteĩ *industria* ndaijyvatetéi ha ndokakuaa'yvatetéiva ryepýpe. *Amérika del Norte* gotyogua rehe oñeñe'ẽtaramokatu, ojehechahína mba'éichapa tetã rembe'ykuéra ryepýpe oñegana hetave pirapire, ojeiko porãve, hetave *industria*, ha upéicha avei *tecnología* okakuaa ha ojeporu pirapire ojehepykuerereka haña arandu pyahu ha oñeñakarãpu'ã haña.

Ko ojejesarekohahína tuicha mba'e, jápoke upe ekonomía situ, umi tetã oĩha rupi, oporombojoavy tuicha ha ndaikatúi avei oñeñuahẽhína umi okarusu rupi ha ojogueraha'ive umi tapichakuéra oĩvagai tetã rembe'y rupi. Ojehecha

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

mba'eichapahína ojoavy kakuaa umi ára *tren* oġuahẽmahague ára, Yguasúpe, su'ary XIX oñepyrũvo ha opakuetévo, ojetape'apohague peteĩ tapehũ oġuahẽva *Foz de Yguasúpe*, upe 1969-pe.

Yguasú Ysaingóniko ojejuhu *Foz de Yguasú* ha Yguasú Puerto-pe. *Foz de Yguasú*niko opyta 600 kilómetro Kuritívagui ha 1600 kilómetro Brasília-gui, mokõivéva Parana ha *Brasil* tavusu rehe oñeñe'ẽtaramo. Ambue henda guivo, *Puerto Yguasú* ojejuhu 300 kilómetro-hápe Posádagui ha 1900 kilómetro Guenosáiregui, *Misiones* ha *Argentina* tavusu rehe ñañe'ẽtaramo. Brasil-pegua távape oĩ 258 su tapicha ha, Argentina tavapeguápekatu 80 su tapicha. Oñondive oġuahẽ hikuái 338 su tapichápe.

“Niágara Ysaingo” ha'ehína umi táva upeichavoi hérava réra tetã rembe'y mokõive henda guivo guápe. Kanadápe, Niágara Ysaingo ojejuhu 130 kilómetro Toróntogui, kóva *Ontario* tavusu, ha 500 kilómetro Otáguagui, kóvaniko Kanada tavusu. *Estados Unidos*-pe, opyta 650 kilómetro *Nueva York*-gui, péva ha'e peteĩva táva tuichavéva ko tetãme, ha ojejuhúva avei upeichaite, imombyrykuépe, tetã tavusu *Washington DC*-gui.

TETĀREMBE'YKUÉRA

Kanada táva oguereko 88 su tapicha, ha estadounido-guákatu 48mil, oñondive hikuái ohupyty 136 su tapicha umi tenda oñeñangarekoha jerére rupi. Jepéramo oĩ umi táva imbovyvehápe tapicha, peteĩva upe mba'e opytyvõva Niágara Ysaingopégua *turismo*-pe, ha'ehína pe ohupytyva 13 sua tapicha ohóva ohecha peteĩ ary ryepýpe ha umivahína umi oikóva *América del Norte* gotyogua táva ryepýpe. Estadounido gotyo, upe táva guasu *Búffalo* oguereko 1,1 sua tapicha oikóva ipype. Kanada yvy gotyokatu, upe *región* hetavehápe tapicha, ha'ehína Toronto, oĩhápe 6 sua tapicha oikóva upépe. Hi'arietegua, *Ottawa*, *Nueva York* ha *Washington D.C.*, oĩvahína mombyrymi Ysaingokuéragai, oguereko oñondive 19 sua tapicha oikóva upépe, ha upéva ombohetavéntema umi tapicha ohóva ovisita, peteĩ ary ryepýpe.

Yguasu syry gotyo, upe tenda hetavehápe tapicha ndojejuhúi *Brasil* ni *Argentina* yvy gotyo, ãramo Paraguái yvy gotyo, ha upéva ha'ehína upe tenda ojejuhuhápe Mbohapy Tetã Rembe'y. Upe táva ojeiko hetavehápe ha'ehína *Ciudad del Este*, upépe oĩ 600 su tapicha oikóva. Argentina gotyo, Posáda yvýpe ojejuhu 300 su tapicha rupi. Brasil-pe, upe táva ojeiko hetaveha ha'e hína *Cascavel*, opytáva 100 kilómetro upégui ha oĩhápe hína 500 su tapicha rupi, hapykuéri oĩ Kuritíva, ojejuhúva 10 aravohaguépe kóchepe ha oĩhápe mbohapy sua tapicha.

Ágãkatu, Yguasupégua Ysaingo ojejuhuhána mombyryve

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

umi tenda hetaveha rupigui tapicha, oñesãmbyhyha rupigui tetã ha ojehepyme'ẽha rupigui oñeikotevẽva, oñembojojataramohína Niágara Ysaingokuéra rehe. Ágakatu, umi tenda hetavehápe tapicha yvy ñemby gotyoguápe, hetave oĩ umi yvatévo gotyoguágui. Hi'arietega, Yguasu syry oñehẽva Parana syrýpe ha'ehína peteĩ mba'e guasujete *América del Sur* gotyoguápe, oñembojojátaramo *América del Norte* gotyogua rehe: upépe oĩ rehe mbohapy tetãrembe'y tuichavéva ko Amérika-pe.

Oĩ rupi mbohapy tetã ojejuhúva, upéva aveihína omomỹi heta mba'e ojokupyty haġua tetãnguéra. 195 tetã oĩva *Naciones Unidas* ryepýpegui, oĩ 134 ojojuhúva hetã rembe'ýpe mokõi tetã ndive. *América del Sur* rehe ñaño'ẽtaramo, oĩ 13 tetãrembe'y, ha umíva apytépe porundy ohupyty Brasil-pe. Ambue henda guivo, *América del Norte* gotyoguápe, ndaipóri kóva ko mba'e ojojuhuhápe mbohapy tetã. Kanada ha *México* ojoavy *Estados Unidos*-gui, oguereko rupi mombyry ojepysóva hetãrembe'y ivesinonguéra *región*-peguágui.

Ysaingo Yguasu-pegua ojejuhuhína mbohapy tetã rembe'y tuichavéva ojojuhuhápe, ko *América del Sur*-pe, tetã ambue rupi

TETĀREMBE'YKUÉRA

ojekuaáva hína “Mbohapy Tetārembe’y” ñane *subcontinente*-pe. Jepémo *Itaipú Binacional*-pe oñemoheñói *energía* ipotĩ asýva ha ndahuvicháiva ko arapýpe ha jepémo oñeme’ẽ ichupe upe *Patrimonio Natural de la Humanidad* oikuave’ẽva *Yguasu-pegua Okarusu Tetāyguáva*, mbohapy tetārembe’y ojekuaave oñemba’evendeve rupi Paraguái yvy gotyo.

1940-pe, *Brasil* ha Paraguái oñepyrũ ojogueroguata polítika rapére. *Brasil* oñeha’ã aja omomombyry ha omboyke *Argentina* guarani yvýgui, Paraguái oñeha’ã ohecha mba’éichapa oñembohapekuaáta paraguasu gotyo. Ko oñeñomongetaha ojejúvo mokõi tetāháicha ryepýpe, heñói upe mba’e tuichavéva *ingeniería* rehegua, su’ary XX peguápe, ko Amérika:pe oñemoheñóipako upe *planta hidroeléctrica binacional* Itaipu-pegua.

Ojejapo haḡua Itaipu, ojehecha mba’éichapa Paraguái oḡuahẽkuaa paraguasúpe, ha upevarã oñemoheñói *punte* ha tape guasu Brasil ha Paraguái yvy gotyo. Tenda guasute ojejapopa opakuévoma 1960-pegua dékada, mokõivéva tetã oĩramo guare *dictadura* po guype. Kóva ndaha’ei peteĩ *detalle* añónte. Tekotevẽniko ojehechakuaa ko tembiapo kakuaate oipy’akahague tekoha ha yvypóra rekove hetaite mba’épe, ojogueroguatahague oĩ rupi mokõi *periodo* autoritário árape. Pa ary mboyve, ko tenda ipy’aguapyeteve’ekue, oĩhápe pokõi su tapicha yvypóra, ipahápe ko’ágaramo ḡuarã oguererẽmba,

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

ojejapo rupi upépe óga guasute oĩhápe sasu rasa tapicha. Upe javete avei, oñemopyrenda peteĩ tenda ndetuicháva *Ciudad del Este* távape, Paraguái yvýpe, upéramo oñemboherava'ekue *Presidente Stroessner*, ojeguromandu'a háramo upe tetãmegua *dictador*-pe. 1990 dékada-pe, upe táva, oñemboheramava'ekue *Ciudad del Este*, ojehekýi rire Stroessner-pe, ko tendápako ojevy peteĩ *centro comercial* tuichavévape Paraguái yvýpe.

Oñombojávo ojuehe *Brasil* ha Paraguái, heñói avei peteĩ *paradoja*. *Proyecto* brasileño-pe hi'aĩtékuri ombojepy ko *Tetã Okarusu Yguasu*-pegua, peteĩ “Yvaga'ípe”, hákatu umi tape guasute ha puénte, pe amo ipahápe ojapo ko *región*-gui peteĩ tenda oĩhápe tetãygua ha tetã'ambueguakuéra oturiteáva. Mbohapy *aeropuerto* oñemoheñói, peteĩteĩva tetãrembe'ýpe, ha sapy'aitéramo ñuarã umi tape ndohupytypavéima, hetaiterei rehe tapicha oikundaháva. Pe amo ipahápe, oipotahagueichaite *Santos Dumont*, oñemopyrenda ha oñembojoajupa guasu umi *hotel* ha *restaurant Foz de Yguasu*-pe, 1970 dékadape. Upe tenda guasute oñemoheñóiva rupivéniko tapichakuéra osyryry upérupi, tapicha ha avei mba'e vendepy mbohapyvéva tetãrembe'ýpe ha upekuévo avei omokyre'ỹ tapichakuérape, jahechápa Ysaingo Yguasupegua taha'e avei peteĩ tenda ojeturiteahápe hetakuére.

TETĀREMBE'YKUÉRA

Puénte peteĩha oñemoheñoiva'ekue upe Mbohapyve Tetārembe'y *región*-pe ombojoaju Brasil, Paraguái ndive. *Tratado* guasute ojejapo haġua *Puente de la Amistad*, oñemboheraguapyva'ekue 1956-pe. Peteĩ mba'e oporohesarenóiva, ha'ehína upe puénte ra'ānga, ikarāpáva yvatévo gotyo, ojejapova'ekue ikatu haġuáicha ohasa Parana syry rupi ygarata, jaikuaaháicha kóvape ojehykuavo Yguasú. Amérika del Norte gotyoguápe, upe tembiapo guasute ombojoajúva Niágarapegua tavakuéra mokõivéva tetā rembe'ýpe, upe *puente* avei ikarāpa yvatévo, ku jy'ýicha. Jepémo umi ojejapoháicha mokõive puénte ojojogua, ojoavy hikuái he'isévape: Yvatévo, ohechausehína jy'y oséva Niágara Ysaingógui.

Brasil ha *Argentina* retārembe'ýpe, Yguasú syry ári, avei ojejapo peteĩ puénte oñemboherava'ekue ñepyrũrã *Puente de la Fraternidad*, katu upéi oñemboherava'ekue *Tancredo Neves*, mburuvichavete ojeoporavo ha omanova'ekue ojupi potaitémavo oisãmbyhy haġua tetā ha omongaraívo upe tembiapo guasu 1985-pe, rerape. Niágara kásope, upe Puénte Jy'y joguaha, ojejapova'ekue 1941-pe ha oñemoheñoi Ysaingo ypyetépe. Áġakatu, upe *Puente Tancredo Neves*, Yguasupégua, ojejapo 20 kilómetro-hápe, Ysaingógui.

Brasil ha *Argentina* mbytépe, Puénte *Tancredo Neves* rupive oje'e oikundahaha 290.000 tapicha ha 3.000

mba'yrumýi peteĩ jasy ryepýpe. *América del Norte* gotyoguápe, peáhe rupive ojehechakuaa osyryryha *Puente* Jy'y rupive, peteĩ jasy ryepýpe, 111.000 tapicha ha 98.000 mba'yrumýi. Jepémo ijyvate upe papapy oñehendúva, ko'ã *región* ryepýpe mokõivéva *realidad* iñambue tuichaháicha. 30 kilómetro-hápe upe *Puente Arco Iris*-gui, oĩ ambue tenda ombojoajúva umi tetã: *Puente de la Paz*, mokõiha tuichavéva oĩva *Estados Unidos* ha *Kanada* retã rembe'ýpe. Ágakatu, upe tuichavéva ha'éhína *Puente del Embajador*, opytáva 238 kilómetro-hápe, *Niágara* Ysaingógui.

Ojejesarekótaramo tapichakuéra osyryryva rehe upe rupi, umi puénte tuichavéva *América del Sur* ha del Norte-guápe, *Puente de la Amistad* ha *Puente del Embajador* rupive, oĩhína ko peteĩva 31 kilómetro-hápe Yguasupégua Ysaingógui ha 238 kilómetro-hápe *Niágarapégua* Ysaingógui. Ko peteĩha rupive omýi ko'ëreíre 97.000 tapicha ha 308 mba'yrumýi guasu. Mokõiha rupi, ohasa ko'ëreíre 68.000 tapicha ha 8.000 mba'yrumýi guasu. Ambue *puénte* ha tenda ijyvatéva ojehasaha ha oĩva upe *América del Norte* gotyogua retãrembe'y jerére, oĩhápe upe *programa Nexus*, peteĩ mba'e oñeha'áva ombojokupyty ha ombosyryry pya'eve tetãnguéra, oipytyvõ tuichaháicha tapichakuérape ani haña ojeapeligrarasa, ha avei osyryry pya'eve haña

TETĀREMBE'YKUÉRA

ojeapeligra'ÿ rehe tapichakuéra oho javehína ohosehápe ha avei ojejesareko porãve haġua mavapahína umi oikóva tetārembe'y rupi.

Ko vore réra ikatu porāntekuri péicha: Yguasu-pegua Ysaingo ha Niágara-pegua Ysaingo *región*, 90 ary omano rire *Santos Dumont*. Ko *aviador* omanova'ekue osẽ mboyve *decreto* oñemoheñoi haġua Yguasupagua Okarusu Tetāyguáva. 1932 guive, taha'e Yguasu terã Niágarape, upe *turismo* hetave ha ojegueroguata porãve. Yguasúpe, upe Okarusu Tetāyguáva ha'e peteĩ ñepyrũmbýnte. Ambue tembiaporã rupive, ikatu porāntekuri ko Mbohapy Tetārembe'y ha'e upe iporãve, tuichave ha ojehechamoitevéva ko Amérika-pe.

Umi tape guasu ha puente ojoajupáva ha ombojoajúva *Brasil* ha Paraguáipe ha'ehína oipytyvõva tuichaháicha ojeturitea haġua Yguasupagua Ysaingo rupi. Umi táva ko tetāmegua okakuaaháicha, avei okakuaa upe *turismo* oñemopyrendáva 1970 guive. Oñepyrũvo 2000-pegua dékada, ko'ã tenda oñemombareteve ha oñemyapesÿive. *Turismo*-niko ha'éma peteĩ tembiapo ndetuichapajepéva ekonomía ryepýpe, ha oñemopyrendaháicha, ikatúma oñatende hetaiterei tapicha oġuahéva rehe peteĩ ary ryepýpe.

SANTOS DUMONT YGUASÚPE

Su'ary XIX oñepyrũ guive, Niágara Ysaingo *región-pegua*, ha'éma peteĩ tenda namba'eguasuetéva, ha upéva upéramo oipytyvõ tuichaháicha okakuaa haña upe *turismo*. Péicha ohechava'ekue ñepyrũraite guive *Santos Dumont*, oñepyrũvo upe su'ary XX. Ohasámavo 100 ary, oñeñe'ẽtaramo mba'éichapa okakuaa ekonomía *Estados Unidos* ha Kanada rembe'ýpe ko'ağaite peve, ohechauka gueteri, techapyrãramo, mba'éichapa ikatu ojeporu peteĩ tenda oñondive, ojejesarekokuévo hekopete ojejapóva rehe, *estado* guive.

Ipahaitévo, oje'ekuaa, vaichánte ha Yguasupegua Ysaingo ojoavyha heta mba'épe Niágarapegua Ysaingógui. Upe mba'e, *Santos Dumont* ohechava'ekue “retrato”-ramo, *turismo* rehe oñeñe'ẽramo, añetehápe ojesupera. Ambue henda guivo, tekotevẽ ojehechakuaa mba'éichapa imombyryve opytávo Yguasúgui umi táva tuichavéva *Brasil* ha Argentina-pegua, ha upéva ha'eteku “ombosagua'avéva” ko tendápe, upéichavoi he'i umi *argentino* ha *argentina*. Tekohapegua hetaite mba'e porã oĩva, ndaijojahái ha ndojehechái ambue hendápe, oñeñuahẽ jave Yguasupe, upéva rehe ojoavy kakuaa Niágara-pegua Ysaingógui.

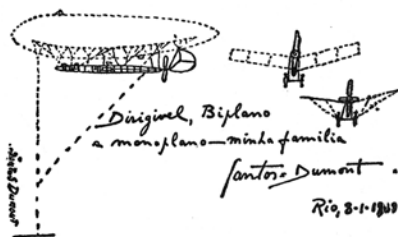
TETÁREMBE'YKUÉRA

9

Tapekõi

Ndojogueraháiva

Ko aranduka ogueromandu'a mokõi tape ndojogueraháiva. Peteíva oñe'ẽ mávapa omoheñóiraka'e aviõ. Mávapa omoheñóiraka'e aviõ, *Santos Dumont*-pa terãpa joyke'ykuéra Wright. Peteí *brasileño* terã *brasileña*, katuetei ombohováine *Santos Dumont*. Ko mba'eporandu ombohováiramo peteĩ estadounido-gua, he'íta ambue hendáicha. Oñemohesakãvo *Santos Dumont* ohasahague Yguasu-rupi, ko aranduka vore peteíha oikuave'ẽ umi *elemento* ojehechauka haña noñemopyrendaihague ko mba'e kóva.

Tape imokõiramongo ojeoporavomanteva'erã peteíva. Ágakatu, ñañe'ẽtaramo aviasiõ tetã ambuepeguakuéra rehe, taha'e *Dumont* térã joyke'ykuéra *Wright* rehe, oíva'ekue umi tapicha omoheñoiva apytépe oñepyruvo su'ary XX. Aviasiõ rehe oñeñe'ẽramo, ha oñeñe'ẽtaramo heta mba'e ambue oñemoheñoiva rehe, ndaha'úi itúva peteĩnteva, oje'eháicha pérupi ha hetajey: pévaniko heta tapicha rembiapokue, ágakatu oĩ katuete ojehecha ha ojehecha ramovéva. Umi tembiapo ojegeroguatáva *aeroclub*-kuéra rupi 1900 dékada-pe, *Santos Dumont*-pe ojegeromandu'a ha'eraëvete omboveve rehe aviõ heta tapicha resa renondépe, ágakatu joyke'ykuéra *Wright* ha'ehaguehína omboveve ñepyruva'ekue, jepéremo kuatiápe he'i ombovevehague hikuái aviõ 14-Bis riréma. Ágakatu ko tape mokõi ijapu, jápoke mbohapyvéva omoheñoí aviõ ko arapyépe.

Ambue tapekõi ha'e hína oñe'ẽva umi Ysaingo tuichavéva

rehe ko Amérika-pe. Mavaitévapa upe Ysaingo iporãvéva: oimépa Yguasu terã Niágara ysyrypegua. Ko aranduka mbytere ogueromandu'a mba'éichapa *Santos Dumont* ombovo peteĩ tape 1916-pe, ha ha'ejeýma tenonderãite ombojovake heta tapicha renondépe ko'ã mokõi Ysaingo.

Upéramo, *Dumont* ha'eva'ekue peteĩva umi pokãmi tapicha oikuaáva ko yñehẽ guasu ha ha'eva'ekue upe *brasileño* peteĩha ombojojáva periódiko oñevendevéva ryepýpe. Oĩramoguare Niágarape, ko *aviador* ojokupytyva'ekue peteĩ *turismo* oñepyrũ arémava ndive. Oĩramoguare Yguasu rupi, ndaiporiva'ekue ni peteĩ *hotel* "umi tenda rupi". He'iséva, Niágarape oñeġuahẽ haġua ndahasietehague *tren* ojoajupáva rupive, oñeġuahẽ haġua Yguasúpe ndaikatuiva'ekue yvy ape ári rupi, upéramo ikatu oñeġuahẽ upépe *Argentina* yvy rupivénte. Áġakatu, iporãnguépe, *Santos Dumont* he'iháicha, Niágara ha'eva'ekue peteĩ y "ñehẽmínte" oñembojojátaramo y kakuaaite ojehykuavóva rehe Yguasu Yguasúpe.

Ko'áġaramo ġuarã, Yguasu ha Niágarapegua Ysaingo michĩmichĩ ha peteĩchaitéta hembiapo *turismo* reheġuápe. Jepéramo tuichaháicha ojoavy ivisíta hetakuépe peteĩ ary ryepýpe, pa sua tapicha hetave rehe Niágarape, mokõivéva Ysaingo tuichavéva ko Amérika-pe ha'ehína umi tenda ojehe hetavehápe avei ojeturiteávo.

Ojeguatavévo ohóvo *Santos Dumont* rapére, ikatu ojejuhu hetave mba'e pyahu oñembojoja haġua Yguasu ha Niágara. Ojoavýramojepe poapysa kilómetro rupive, mokõivéva ojojogua hembiasakuépe. Ymaite guive, umi tetã oñemopyrendámava'ekue *América del Sur* ha *América del Norte*-pe, omohesakã hikuái mba'éichapa heñóiraka'e ko'ã mító ojojoguáva. Ápe ha amo, umi européo oporokolonisávape ojeguromandu'a ha'ehague kuimba'e morotĩ ypykue ombokuatiava'ekue yñehẽ iporãitéva. Tembiasakue ramove guarévape, upe tenda ñeñangareko rehegua rehe ñañe'ẽramo, oheja hapykuere umi okarusu oñemoheñoiva'ekuépe, taha'e Niágara térã Yguasupégua Ysaingo jerére.

Ko'áġaramo ġuarã, tendakuéra Niágara ha Yguasupégua ha'ehína umi tenda oñemomba'eguasuvéva Amérika del norte gotyo ha *América del Sur*-pe. Kóva ohechauka mba'éichapa ndahasyive oike umi tapicha yvypóra oíva *Estados Unidos* ha Kanada retãrembe'y pegua, Niágara syry rupive, oñembojovakétaramo *Brasil* ha *Argentina* retã rembe'ypegua ndive, tekotevéva oho Yguasu syry rupive. Yguasúpe ogehokuévo ojehecha umi tekohapegua ojepokoỹva gueteri hese tape pukukue, hákatu Niágara rapére ojehechakuaa heta ógama oíha.

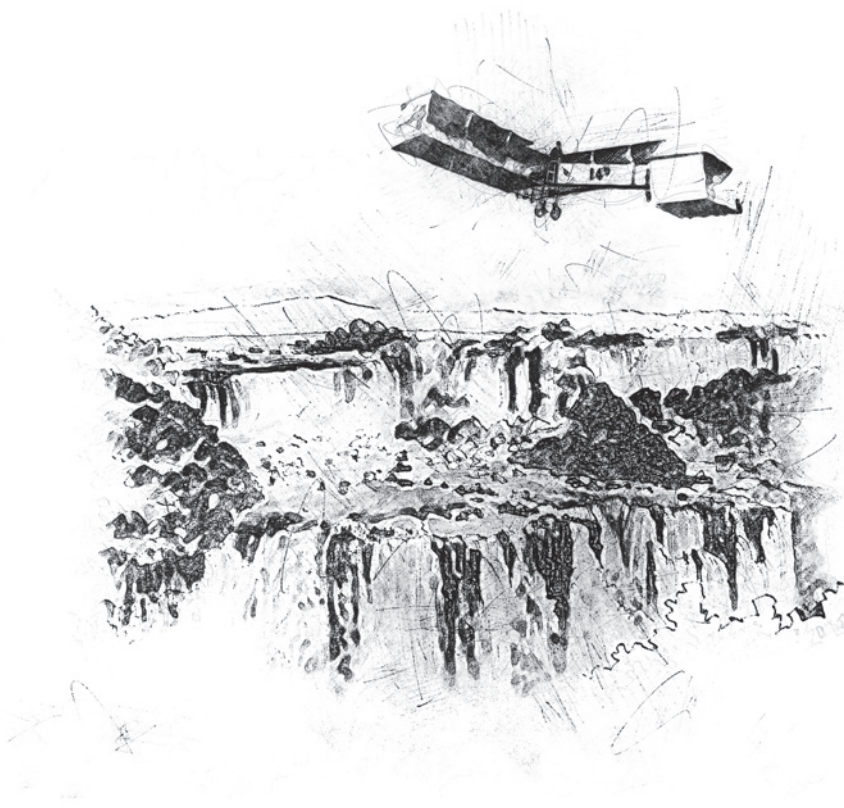
Ipahaitévo, oíhína mokõi *elemento* ojoavýva ha oíva peteĩteĩva Yguasúpe añoiténté. Yrypy'ániko Niágara Yguasúpe añoiténté

ojehecha. Jepémo imbovy mba'yrumỹi ikatúva oho upe rupi, araro'y jave ojehecháva Niágara-pegua Ysaingo rapére, ndaijojahái iporānguépe. Ambue henda guivo ku ojehecha jave Ysaingo hi'ysa'íva ha'ehína peteĩ *fenómeno* ndaijojaháiva, péicha ku ndokyvéi jave Yguasú syrýpe. Oñembojojávo yrypy'áre, upe amave'ỹhína peteĩ mba'e ndojehechaguasúva ha opokóva tapicha ohayhúva rehe tekoha.

Añetehápe, oĩ kuatia ári, ndajekoraka'e Niágara Ysaingo-pe oġuahẽ upe sekía ako 30 ha 31 jasyapy 1848-pe. Peteĩ yrypy'a kakuaa ndaje oipy'aka Niágara ysyry ha upéva ojokopaite y oĩhaguéicha, ha upéva ogueru hapykuéri heta mba'e ijetu'úva, oĩmakatu oñeñanduvaíva avei oimo'ã rehe upéramo opáma arapy. Yguasúpe, py'ỹinte ndokyvéi, ha upéva ojehechakuaa umi ta'ānga oñemoherakuáva rupive 1950 guive. Upe guive, ojehechakuaa hetajey oġuahẽhague upe sekía, ha ojupiveha ohóvo ko'ã dékada pahápe.

Pe amo ipahápe, jahechakuaañaína jajejuhujeymaha peteĩ tapekõi ndojogueraháiva ndive. Taha'épa ra'e Yguasú térã Niágarapegua Ysaingo, peteĩteĩvante iporā ndaijojahái. Áġakatu, ta'āngaita ñanepytyvõ, Santos Dumont-icha avei, Yguasú "tuichaveha, tuichaiteveha" Niágaragui. Heta su'ary ohasa rire, ojejesareko rire ko mba'e rehe, heta tapicha heñoiva'ekue *Brasil, Estados*

Unidos, Kanada ha Argentina-pe, oiporukuaáma aviõ oguenohêvo hembiecha teete. Umi aviõ i-moderno-itéva ikatu ojeporu ojeho hağua América-kuéra ári ha ojevevévo Ysaingokuéra ári.

MARANDU'YKUA

ALCARÁZ, J. **Misiones a través de los relatos de viajes**. Posadas: Edunam, 2009.

AZARA, F. D. **Viajes por la América del Sur**. Montevideo: Imprenta del Comercio del Prata, 1850.

BALSADÚA, F. D. **Pasado - Presente - Porvenir del Territorio Nacional de Misiones**. La Plata: Instituto Geográfico Argentino, 1901.

BARROS, E. F. X. Planta dos Grandes Saltos do Iguassú ou de Santa Maria. [1897]. In: NASCIMENTO, D. **A hulha branca no Paraná**. Curitiba: Turnauer & Machado, 1914.

BARROS, H. L. Santos Dumont. In: ABREU, A. A. **Dicionário Histórico-Biográfico da Primeira República (1889-1930)**. Rio de Janeiro: CPDOC/FGV, 2013. Disponível em: <<https://cpdoc.fgv.br/sites/default/files/verbetes/primeira-republica/DUMONT,%20Santos.pdf>>. Acesso em: 4 jun. 2022.

BLANC, J. **Before the Flood: The Itaipu Dam and the Visibility of Rural Brazil**. Durham: Duke University Press, 2019.

BLANC, J.; FREITAS, F. **Big Water: The Making of Borderlands Between Brazil, Argentina and Paraguay**. Chicago: University of Arizona Press, 2018.

BOLTON, H. E. The Epic of Greater America. **American Historical Review**, 38, n. 3, p. 448-474, abr. 1933.

BRASIL. **Decreto-Lei n. 1.035 de 10 de janeiro de 1939**: Cria o Parque Nacional do Iguassú e dá outras providências. Rio de Janeiro: Presidência da República, 1939.

BROWN, J. L. Pan American Cooperation in Aeronautics. **Journal of Air Law and Commerce**, Dallas, 9, n. 3, 1938.

BTOA. **Border Traffic Statistics issued by the Bridge and Tunnel Operators Association**. Disponível em: www.bridgeandtunneloperators.org. Acesso em: 7 abr. 2022.

CAMPBELL, M. F. The Day Niágara Stood Still. **Canadian Geographical Journal**, p. 28-32, jan. 1960.

CARR, J. M. **Niágaras of Ink**: Famous Writers at the Falls. Albany: State University of New York Press, 2020.

CARVALHO, J. M. D. **A formação das Almas**: o imaginário da República no Brasil. São Paulo: Companhia das Letras, 1990.

CATARACTS of Iguassu 1920s. Dirigido por: Burton Holmes. [192-]. Publicado pelo canal Travelfilmarchive, 2008. 1 vídeo (3 min 40 s). Disponível em: <https://youtu.be/WLX5WLhDUSk>. Acesso em: 17 mar. 2022.

CATARATAS DO NIÁGARA BRIDGE COMISSION. **Traffic Statistics**. Disponível em: <https://www.Niagarafallsbridges.com>. Acesso em: 7 abr. 2022.

CERVO, A.; BUENO, C. **História da política exterior do Brasil**. Brasília: FUNAG, 2012.

CHARLES, V. M. **Maiden of the Mist**: A Legend of Cataratas do Niágara. Markham: Fitzhenry & Whiteside, 2001.

CONVERSANDO com Santos Dumont. **O Estado de S. Paulo**, São Paulo, p. 1, 11 mai. 1916.

CORRÊA, M. S.; ALDÉ, L. **Meu Vizinho, o Parque Nacional do Iguaçu**. Foz do Iguaçu: Ecocataratas, 2009.

DULCI, T. S. **As Conferências Pan-Americanas (1889-1928)**: identidades, união aduaneira, arbitragem. São Paulo: Alameda, 2013.

FERREIRA, L. D. C.; LOUREIRO, M. J. G.; ARIAS NETO, J. M. **O Legado de Marte**: Olhares Múltiplos sobre a Guerra do Paraguai. Curitiba: Appris, 2021.

FREITAS, F. **Nationalizing Nature**: Iguazu Falls and National Parks at the Brazil-Argentina Border. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

HEILIG, S. The dirigible balloon of M. Santos Dumont. **The Century Illustrated Monthly Magazine**. New York, p. 67-68, nov. 1901.

HENNEPIN, L. **A new discovery of a vast country in America [1698]**. Chicago: A. C. MaCLURG & CO., 1903.

HERNÁNDEZ, P.; NÚÑEZ CABEZA DE VACA, A. **La relación y comentarios del Gobernador Alvar Núñez Cabeça de Vaca, de lo acaescido en las dos jornadas que hizo a las Indias**. Valladolid: Francisco Fernández de Córdova, 1555.

HOBSBAWM, E. **A Era dos Extremos**: o breve século XX. São Paulo: Companhia das Letras, 1995.

HOFFMAN, P. **Asas da loucura**: a extraordinária vida de Santos-Dumont. Rio de Janeiro: Objetiva, 2010.

JASKOSKI, M.; SOTOMAYOR, A. C.; TRINKUNAS, H. A. Borders in the Americas: theories and realities. In: JASKOSKI, M.; SOTOMAYOR, A. C.; TRINKUNAS, H. A. **American Crossings**: Border Politics in the Western Hemisphere. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2015.

JOSEPH, G. M.; LEGRAND, C. C.; SALVATORE, R. D. **Close Encounters of Empire**: Writing the Cultural History of U.S. – Latin American Relations. Durham: Duke University Press, 1998.

JUSIONYTE, I. **Savage Frontier**: Making News and Security on the Argentine Border. Oakland: University of Carolina Press, 2015.

LE PETIT JOURNAL. Une sensationnelle expérience d'aviation au bois de bologne. **Le Petit Journal**, Paris, p. 1, 25 nov. 1906.

LIMA, Jackson. **Poor Niágara!** Eleanor Roosevelt esteve nas Cataratas? Blog de Foz, 2009. Disponível em: <https://bityli.com/TZKhk>. Acesso em: 17 mar. 2022.

LISBOA, M. T.; MARTÍNEZ, F. E. M. Path dependence in the Tri-Border Area. **Canadian Journal of Latin American and Caribbean Studies**, Toronto, p. 1-26, 2021.

LOUVAIN, P. O Marco das Três Fronteiras: símbolo da integração latino-americana e de resolução pacífica dos litígios internacionais. COELHO, I. et al. **Anais do XVII Encontro Estadual de História da ANPUH-SC**. Joinville: ANPUH, 2018.

MAPA. Medições ao norte do patrimônio de Foz do Iguaçu. Curitiba: [s. n.], 1941.

MAEDER, E. J. A. **Atlas territorial y urbano de las misiones jesuíticas de guaraníes**: Argentina, Paraguay y Brasil. Sevilla: Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico, 2009.

M. SANTOS-DUMONT rounds Eiffel Tower. **The New York Times**, New York, 1901.

MURGEL, A. **Parques Nacionais**. Rio de Janeiro: Imprensa Nacional, 1945.

MYSKIW, A. M. **A fronteira como destino de viagem**: a Colônia Militar de Foz do Iguaçu (1888/1907). Guarapuava: EDUNICENTRO, 2011.

MYSKIW, A. M. Ser colono na fronteira: a singularidade da Colônia Militar de Foz do Iguaçu (1889/1910). **Perspectiva Geográfica**, Cascavel, 6, n. 7, p. 1-20, 2011.

NASCIMENTO, D. **Pela Fronteira**. Curitiba: Typografia da República, 1903.

NIÁGARA REGION. **Niágara Tourism**. Cataratas do Niágara: Niágara Canada, 2018.

PARANÁ. **Decreto n. 653**. Curitiba: Presidência do Estado, 1916.

PEYRET, A. **Una visita a las colonias de la Republica Argentina**. Buenos Aires: Imprenta Tribuna Nacional, 1889.

PMFI. **Inventário Técnico de Estatísticas Turísticas**. Foz do Iguaçu: Prefeitura Municipal de Foz do Iguaçu, 2018.

PRUNER, R. R. **Frederico Engel**: pioneiro no turismo e hotelaria em Foz do Iguaçu. Blumenau: Nova Letra, 2014.

REBOUÇAS, A. Excursão ao Saldo da Guayra ou Sete Quedas pelo Capitão Nestor Borba - Notas e Considerações de André Rebouças [1876]. **Revista do Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro**, Rio de Janeiro, p. 65-87, jan. 1898.

SANTOS Dumont. **Diário da Tarde**, Curitiba, 5 mai. 1916.

SCHOULTZ, L. **Estados Unidos**: poder e submissão. Bauru: EDUSC, 2000.

SILVA, M. A. **Breve História da Tríplice Fronteira**. Foz do Iguaçu: 100Fronteiras, 2022.

SILVA, M. A.; CASTRO, I. C. S. **Além dos limites: a Tríplice Fronteira nas Relações Internacionais Contemporâneas**. São Paulo: Alameda, 2021.

TENTH Annual Banquet of the Aero Club of America, held at the Hotel Biltmore, New York, January 12, 1916. **Flying**, New York, V, n. 1, fev. 1916.

THE \$10,000 Pan-American Aviation Trophy. **Flying**, New York, V, n. 1, fev. 1916.

THE Pan-American Aeronautic Federation. **Flying**, New York, V, n. 4, mai. 1916.

UDC. **Pesquisa sobre o perfil de pessoas que atravessam a Ponte da Amizade**. União Dinâmica de Faculdades Cataratas. Foz do Iguaçu. 2018.

UDC. **Pesquisa sobre o tráfego de veículos – Ponte Internacional da Amizade e Ponte Internacional Tancredo Neves**. Centro Universitário Dinâmica das Cataratas. Foz do Iguaçu. 2018.

WACHOWICZ, R. **História do Paraná**. Curitiba: Vicentina, 1995.

WACHOWICZ, R. **Obrageiros mensus e colonos: história do oeste paranaense**. Curitiba: Vicentina, 1982.

OJEAGUYJEME'Ë

Heta tapicha ha temimoĩmbýniko mba'eguasute ojejeporeka, ojehei ha oñemoherakuã aja pukukue ko aranduka. Aaguyjeme'ẽ kakuaa che rembireko porãite Cleo-pe, chemoirũ ha chepytyvõ rehe ikorasõite guive, avei che angirũguéra ha mbo'eharakuéra *Universidad Federal de Integración Latinoamericana*-peguápe ha che irũnguéra *Grupo Tríplice Fronteira*-pegua, *Marcelino, Mamadou* ha *Heloísa*-pe. Upéicha avei aaguyjeme'ẽ Instituto 100fronteiras-pe, ombohapévape oñemoherakuã haña Itaipu *Binacional* ha *Fondo de Desarrollo* ha *Promoción Turística* Yguasupigua rupive. Aaguyjeme'ẽ tuichaháicha umi omba'apóvape *UNILA* Editorial-pe ha ambue oipytyvõvape osẽ rekávo ko aranduka. Aguyjevete.

Ojekuatiajykýi jasyporundy 2025-pe.

Arandurã Editorial

Tte. Fariña 1028 - Paraguay - Paraguái

Pumbyry: (595 21) 214 295

e-mail: arandura@hotmail.com

www.arandura.com

Patrocínio

FUNDO IGUAÇU
Desenvolvimento
e Promoção Turística
do Iguaçu

Apoio

100
FRONTEIRAS

Realização

UNILA
Universidade Federal
da Integração
Latino-Americana

Editora

EDUNILA

Editora da
Universidade Federal da
Integração Latino-Americana

www.unila.edu.br/editora
editora@unila.edu.br

+55 45 3529-2749 | 3529-2770 | 3529-2788

